

Уйбаан Ороһуунускай

УЛУУ КЫАЙЫЫНЫ УһАНСЫБЫТТАРА

"САХА СИРИН ЛИТЕРАТОРА" АССОЦИАЦИЯ

Уйбаан Ороһуунускай

УЛУУ КЫАЙЫЫНЫ УһАНСЫБЫТТАРА

(Ыстатыйалар, ахтыылар)

"СИТИМ" ЧИФ
ДЬОКУУСКАЙ
1995

На обложке: *Герой Советского Союза, полковник Опалев В.Н. и председатель Совета ветеранов Данилов А.Д. во время открытия площади Победы в селе Верхневилюйск в день 40-летия Великой Победы.*

Иванов И.Е. – Иван Оросунский.
Они ковали Победу. Статьи, воспоминания. Якутск, 1995 г.

Автор рассказывает о ветеранах войны из Нюрбинского и Верхневилюйского улусов. В нем читатель может найти материалы о поэте-фронтовике А.Софронове, партизане С.И.Сюльском, научном работнике Ф.С.Донском и др.

Адресована массовому читателю.

© Иванов И.Е.-Иван Оросунский. Они ковали Победу. Якутск, 1995.

ЛАТВИЯ ДЕЛЕГАЦИЯТА -- ҮӨһЭЭ БҮЛҮҮГЭ

Советскай Союз баарын саҕана норуоттар доҕордоһуулара олус күүстээх этэ. Ол да быһыытынан хардарыта ыалдьыттаһарбыт, делегациялары сырытыннарарбыт. Латвийскай ССР делегацията Үөһээ Бүлүүгэ, онтон Бүлүү биэрэгиттэн ветераннар Латвияҕа сылдьыбыттарын туһунан бэлиэтээһиннэр 1980-с сылларга суруллубуттара.

Оройуон төрүттэммитэ 50 уонна Улуу Кыайыы 40 сылларыгар анаммыт самаан сайын ыһыаҕа үрдүк таһымнаахтык, тэрээһиннээхтик ааста. Үлэһиттэр бу икки кэрэ-бэлиэ событиэны күүрээннээх үлэҕэ турунан көрүстүлэр.

Советскай Союз норуоттарын Аҕа дойду улуу сэриитин кэнниттэн салгыы бөҕөргөөбүт интернациональнай доҕордоһууларын биир чаҕылхай көстүүтүнэн Латвийскай ССР-тан биһиги өрдөөҕүттэн доҕордоһор Эргли-бөһүөлэкпититтэн 10 киһилээх делегация кэлэн, юбилейнай ыһыахпытыгар кыттыыта буолла.

Бэс ыйын 18 күнүгэр партия Үөһээ Бүлүүтээҕи райкомун тэрийэр отделын сэбиэдиссэйэ М.Ф.Федоров, оройуоннааҕы сэрии, үлэ ветераннарын советын председателэ А.Д.Данилов уонна бу ыстатыйа автора делегацияны арыаллаан, Өргүөккэ көтөн кэлбиппит. Түһээппитин кытта кыһыл хаалтыстаах, сибэкки тутуурдаах пионердар ыалдьыттары көрүстүлэр. Латвияны босхолоспут сэрии уонна педагогическай үлэ ветерана С.Л.Николаев тыл эттэ. "Ыраахтан кэлбит латыш доҕотторбутугар төлөннөөх эҕэрдэ!" диэн лозунг сөрүүн тыалга тэлимниир. Ыһыаҕы аһыыга совхоз парткомун секретара М.И.Шестаков Латвия делегациятын чилиэннэригэр үөрүүлээх быһыыга-майгыга "Якутия–Латвия" диэн суруктаах чороонноору туттартаата. Ол кэнниттэн сэрии ветераннара уонна ыраахтан кэлбит Латвия ыалдьыттара "Кыайыы 40 сыла" диэн доҕордоһуу сэргэтин туруордулар. Онтон уус-уран самодеятельность кыттыылаахтарын күүһүнэн концерт көрдөрүлүннэ, хапсаҕайдаһан тустуу буолла.

Киэһэтигэр олохтоох салалта күндү ыалдьыттары приемнаата. Онно директор В.Е.Иванов совхоз олоҕун-дьаһаҕын, үлэтин-хамнаһын туһунан сиһилии кэпсээтэ, сахалыы, латыштыы ырыалары ыллааһын буолла. Нөҥүө күнүгэр саха ыаллара хайдах олороллорун ыалдьыттарга анаан-минээн көрдөрдүлэр. Ыһыах түһүлгэтигэр доҕордоһуу биэчэригэр: "Сэрии толоонугар өлбүттэр ааттарын хаһан да умнуман, кэриэстээҥ, кинилэр дьонноругар көмөлөһө туруҥ!" – диэн эттэ Советскай Союз Геройа Владимир Никифорович Опалев. Лидия Игнатьевна Сипченко:

"Биһиги эһиги уолгут Володя Павлов 7800 буойуну кытта көмүллэ сытар "Миерини" братскай кылабыыһатын көрөбүт-истэбит. Ол биһиги ытык иэспит", – диэтэ. Учуутал Дзидра Карловна Карклыня: "Эһиги биир дойдулааххыт Владимир Спиридонович өлбүт миэстэтин күрүөлээн, дууп хаптаһыҥҥа "Манна саха саллаата В.С.Павлов хорсуннук өлбүтэ, 1923-1944 сс" диэн аатын суруйан харайабыт. Кини аатынан пионерскай этэрээт сибэкки олордор, көрөр-истэр. Оскуолабытыгар киниэхэ аналлаах альбомнаахпыт", диэн кэпсээтэ.

* * *

Тиһэҕэр ССКП райкомугар доҕордоһууга анаммыт аппарат үлэһиттэрэ ыалдьыттары кытта көрсүһүүлэрэ буолла. Бу көрсүһүүгэ партия райкомун бастакы секретара М.Е.Лукин оройуон социальнай уонна экономическай сайдыытын туһунан кэпсээтэ. Ол кэнниттэн Эргли орто оскуолатын учуутала, сэрии ветераннарын советын председателэ Л.И.Сипченко Эргли, Вестиена салалталарын ааттарыттан бөһүөлэк немецтэртэн босхоломмут күнүгэр – балаҕан ыйын 18-гар оройуон уонна Өргүөт делегациятын ыҥырарын биллэрдэ.

Кыайыы 40 сылыгар аналлаах ыһыаҕы аһыы.
(Үөһээ Бүлүү, 1985 с.)

Самаан сайын, доҕордоһуу бырааһынньыгын биир кэрэ-бэлиэ түгэнинэн саҥалыы оҥоһуллубут Кыайыы площадын үөрүүлээхтик аһыы буолла. Манна мустубут сэрии ветераннара, ыалдьыттар уонна тыыл хоһуун үлэһиттэрэ сэриттэн төннүбэтэхтэри кэриэстээн, биир мүнүүтэ устата саҥата суох турдулар.

ЭРГЛИГЭ ОЛОРОР ДОҔОТТОРБУТ

1. Айан

Үөһээ Бүлүү оройуонун "Өргүөт" совхоһуттан сэрии ветераннарын делегацията Латвийскай ССР Мадона оройуонун Эргли бөһүөлэгэ немецкэй талабырдьыттартан босхоломмута 40 сыла туолар үөрүүлээх юбилейыгар сылдьан кэллэ. Делегация састаабыгар сэрии уонна үлэ ветеранкара Д.С.Михайлов, А.С.Омукчанов, А.С.Иванов уонна оройуоннааҕы сэрии, үлэ ветераннарын советын председателэ А.Д.Данилов киирдилэр. Мин арыаллааччынан сырыттым.

Латвияҕа айаннаан иһэн аара Москваҕа В.И.Ленин мавзолейыгар, НХСБСБ-гар, столица о.д.а. кэрэ миэстэлэригэр сырыттыбыт.

Рига куоракка тиийэрбитигэр Латвия биллиилээх журналиһа, суруйааччыта Л.И.Коваль сибэккинэн көрүстэ. Леонид Иосифович гостиницаҕа түһэрдэ. Онтон биһигини Саласпилс диэн иккис аан дойду сэриитин саҕана фашистар туппут концлааҕырдарын көрдөрө илтэ. Манна биһигини мемориал директора Г.Р.Петерлевиц уонна консультант Е.Г.Богданова көрүстүлэр, улуу пааматыннъыга кытта билиһиннэрдилэр.

2. Саласпилска

Фашистар туппут 23 өлүү лааҕырдарыттан саамай улаханнара – Саласпилс. Кини Ригаттан 20 км сиргэ тутуллубут. Анардас бу лааҕырга 100000-тан тахса киһини сордоон-муҥнаан өлөрбүттэрэ.

Хатыылаах боробулуоханан иккитэ төгүрүтүллүбүт бараактарга биирдиитигэр 350-800 хаайыылаахтары симэллэрэ. Элбэх киһи сарсыардаанҥа диэри салгын тиийбэккэ өлөллөрө. Бу лааҕырга ким ыалдьыбыт бэйэтин хайы-үйэҕэ өлбүтүнэн ааҕынара. Олбуор муннуктарыгар киһини өлөрөр бункердар тураллар.

Ынырык кэм туһунан кэпсиир мемориальнай ансамбль концлааҕыр урукку миэстэтигэр тутуллубут. Ансамблы бырайыактаһыы уонна тутуу иһин скульптордар Л.Буковскай, Я.Заринь, О.Скарайнис, архитектордар Г.Асанис, О.Закаменнай, О.Остенберг, И.Страутманис Ленинскэй бириэмийэ лауреаттарын аатын ылбыттара.

Манна аан дойду эйэни таптааччылара кэлэн сүгүрүйэн бараллар. Сылын аайы аҕыйах ахсаннаах лааҕыр орпут билиэннэйдэрэ кэлэн долгутуулаах көрсүһүүлэри оҥороллор.

Мемориалга киирээт биир тэҥник охсор метроном тыаһын истэ түһэҕин. Ити өлбүттэр тыыннаах сүрэхтэрин тэбиитэ! Кинилэр этэр курдуктар: Умнуман биһигини! Умнуман сэрии алдьархайдарын!

Биһиги: "Хаһан да сэрии буолбатын, күннээх халлаан ыраас буоллун!" – диэн мемориал кинигэтигэр суруйдубут.

3. Рига эргэ куоратыгар

Саха сирэ Латвияны кытта доҕордоспута ыраатта. Биһиги дойдубутугар советскай былааһы олохтуур иһин латыш норуотун чулуу уолаттара И.Я.Строд, К.К.Байкалов, Янь Круминь уо.д.а. охсуспуттара. Онтон Аҕа дойду сэриитин кэмигэр саха уолаттара Латвияны босхолуур кыргыһыыларга сылдьыбыттара.

Рига олус кыраһыабай куорат. Ордук эргэ куоратын архитектурата киһи болҕомтотун тардар. "Сэрии кэмигэр кыараҕас уулуссалардаах, үрдүк дьиэлэрдээх куорат ортотунан ааспыппыт", – Латвияны босхолоспут Д.С.Михайлов ахтан аһарар.

Биһиги Петр Собуорун 72 метр үрдүктээх башнятыгар тахсан куораты кэрэхсээн көрдүбүт. Революция музейыгар, Латышскай стрелоктар музейдарыгар сырыттыбыт. Бу кэнники музейга И.Я.Строд уонна К.К.Байкалов хаартыскаларын долгуйа көрдүбүт.

Манна сылдьан Испания делегациятын кытта билсистибит. "Якутия!" – диэбиппитигэр кинилэр бэйэлэрин карталарын нэлэҥнэтэн Якутскай куораты уонна Лена өрүһү буланнар бэркэ үөрдүлэр. Делегацияны кытта кыра сувенирдары бэлэхтэстибит.

4. Көрсүһүүлэр

Нөҥүө күнүгэр Эрглигэ айаннаатыбыт. Биһигини кытта Л.И.Коваль барыста. Дэриэбинэ олохтоохторо ветераннары сибэкки тутуурдаах көрүстүлэр.

Сарсыныгар оскуолаҕа бардыбыт. Ыҥырыынан 90-ча сэрии ветераннара кэлбиттэр. Кинилэр бары бу бөһүөлэги босхолоспуттар. Үөрүүлээх көрсүһүү саҕаланар. Нуучча тылын учуутала М.И.Карлович сэрии ыар

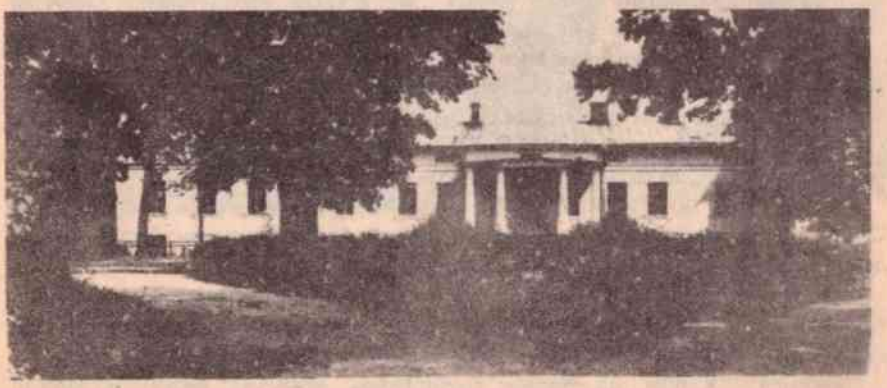

Вестиена орто оскуолата. В.С.Павлов аатын пионерскай кылаас сүгэ сылдьыбыта.

күннэрин кэпсээтэ уонна ветераннарга олохтоохтор ааттарыттан истиҥ махталын тириэртэ. Уруоктарыгар сырыттыбыт. Үөрэнээччилэргэ сэрии кыттыылаахтара ахтыылары оҥордупар, мин Саха сирин туһунан кэпсээтим.

Бу орто оскуола 502 үөрэнээччилээх, 49 учууталлаах. Манна 11 сыл үөрэнэн орто оскуоланы бүтэрэллэр. Ону тэҥэ кэккэлэһэ турар механизация СПТУ-гар идэ ылаллар. Үөрэнээччилэр 80 бырыһыаннара "4", "5" сыанаҕа үөрэнэллэр эбит. "Хорсун быһыы" уруоктарын кэнниттэн биһигини Вестиена бэһүөлэккэ массыынанан илтилэр. Бэһүөлэк Эрглиттэн 2,5 көстөөх сиргэ баар. Манна 960-ча киһи олорор.

Сельсовет дьиэтигэр приемҥа сырыттыбыт. Исполком председателэ Бирута Яновна дэриэбинэ историятын, бүгүҥҥү олоҕун кытта билиһиннэрдэ.

Онтон кулуупка көрсүһүү буолла. Олохтоохтор Кыайыы 40 сылыгар аналлаах литературнай-музыкальнай монтаһы көрдөрдүлэр. Үөрэнээччилэр, улахан дьон ыга симсэн уу-чуумпутук олорон болҕойон иһиттилэр. Биһигини арыаллыы сылдьар Саласпилс концлааҕыр билиэннэйэ, партизанка Мария Селиванова, журналист Л.И.Коваль истиҥ, дириҥ ис хоһоонноох тыллары эттилэр.

Оскуола директора Я.О.Янкалнс: "Биһиги аҕыс кылаастаах оскуолабатыгар 114 оҕо үөрэнэр. Пионерскай дружинабытыгар Володя Павлов аатынан этэрээттээхпит. Кини елбүт миэстэтигэр обелиск туруордубут, сибэккилэри үүннэрэбит", – диэн сэһэргээтэ.

Көрсүһүү кэнниттэн обелиск турар сиригэр барабыт. "Манна сахалаата В.С.Павлов хорсуннук өлбүтэ, 1923-1944 сс." – диэн сурук анныгар тыырчаах сибэкки уурдубут.

Ол кэнниттэн Эрглиэ төнүннүбүт.

5. Бырааттыы көмүллүбүттэр уҥуохтарыгар

Киэһэ 6 чаастан Культура дьиэтигэр үөрүүлээх мунньах буолла. Мунньаҕы исполком председателэ А.А.Шмитте аста. Эрглини босхолоохун туһунан учуутала Л.И.Сипченко кэпсээтэ. Советскай Союз Геройа В.Н.Опалев бэйэтин бойобуой суолуттан ахтыы оҥордо. Биһиги делегациябыт чилиэнэ А.Д.Данилов уоттаах-төлөннөөх тылы эттэ уонна "Хотун Бүлүү" диэн чеканканы, бэлэхтиир суруктаах чороону, ЫБСЛКС Үөһээ Бүлүүтээҕи райкомун Бочуотунай грамотатын оройуон, "Өргүөт" совхоз олохтоохторун ааттыттан үөрүүлээх быһыыга-майгыга туттарда.

Киэһэ 10 чааска факеллаах хаамыы буолла. Ытыс таһынар хараҥаны факеллар уоттара сырдаталлар. Биһиги "Мнерини" кылабыыһаҕа парадтаан тиийдибит. Манна Советскай Союз араас норуоттарын 7 тыһыынчаттан тахса уоллаттара бырааттыы көмүллүбүттэр уҥуохтарыгар сыталлар. Кинилэр истэригэр В.С.Павлов баар.

Ийэ дойду көҥүлүн, дьолун иһин тыыннарын биэрбит буойуннары чиэстээн миитин буолла. Миитин кыттыылаахтара бары сэрии хаһан да буолбатын, сэриинэн иириҥирээччилэри тохтотуохха диэн биир санаалаахтарын эттилэр.

6. Володя Павлов

Кини Үөһээ Бүлүү Өргүөт нэһилиэгэр Быракааҥҥа 1923 сыллаахха дьадаҥы кэргэҥҥэ төрөөбүтэ. Дьонугар оҕо турбат буолан, ыалтан ыалга иитиллэн улааппыта. Володя түөрт сыл ситиһиилээхтик үөрэнэн Арбаҕастаах оскуолатын бүтэрбитэ. Оскуолаҕа үөрэнэр кэмигэр комсомол кэккэтигэр киирбитэ. Кини үөрэхтэрин ыарыҕатар оҕолорго мэлдьи көмөлөһөрө, бэйэтэ ылынан хас да улахан киһини ааҕарга, суруйарга үөрэппитэ. Ол кэнниттэн Тойоку оскуолатыгар үс сыл үөрэммитэ. Дьиссипилиинэлээх, бастың үөрэнээччи быһыытынан биллибитэ. Дьоно кыаммат буолан салгыы кыайан үөрэммэтэҕэ.

Сэрии саҕаланыаҕыттан хас да киһи үлэтин үлэлээбитэ. 1942 сыллаахха бэбиэскэ тутан фронҥа барбыта. Маҥнай I Украинскай фронҥа сэриилэспитэ. Кини 8-с гвардейскай стрелковай дивизия 5-с противотанковай дивизионугар сулууспалаабыта. Бу генерал Панфилов аатынан дивизия этэ.

Харьков куората босхолоонуҥҥа "Хорсунун иһин" медалынан, Латвияҕа баар Резекне куората ылыыга Албан аат III степеннээх

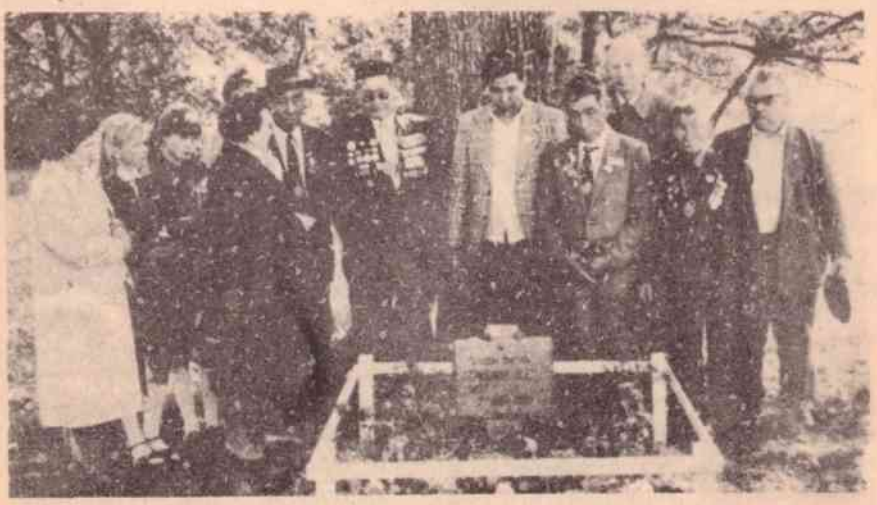

В.С.Павлов өлбүт миэстэтигэр Үөһээ Бүлүү делегацията.

орденынан наҕараадаламмыта. Политрук С.И.Усанов мэктиэлээһининэн партияҕа кандидатынан киирбитэ. Командование бойобуой сорудахтарын эҥкилэ суох толорсорун иһин ефрейтор Павлов Аҕа дойду сэриитин бастакы I степеннээх орденынан наҕараадаламмыта.

1944 сыл атырдьах ыйын 27 күнүгэр Гайзинькалны үрдэл иһин тэҥэ суох кыргыһыыга геройдуу охтубута. Кини тиһэх охсуһуутун Марианна Петерсоне диэн эмээхсин көрбүтэ.

Ол күн сэрии сарсыарда эрдэттэн саҕаламмыта.

Орудиелар снарядтара бүтэн хаалбыта. Немецтэр "Тигр" танкалара үрдэл диэки дьулуруйбуттара. Ити түгэҥнэ Володя Павлов граната тутуурдаах танканы утары сыыллыбыта. Гранататын быраҕарыгар хантан эрэ ыгыалаан охторбуттара. Володя баара эрэ сүүрбэ биир саастааҕа...

Сарсыныгар бырааттыы көмүллүбүттэр уҥуохтарыгар сылдьан Үөһээ Бүлүүттэн илдьэ барбыт Володя төрөөбүт дойдутун буорун кини көмүллэ сытар сиригэр куттубут.

Биһиги Латвия саамай үрдүк, Володя Павлов сэриилэспит Гайзинькалны үрдэлигэр тахса сылдьыыппыт. Манна сөрүүн тыал илгийэр, үөһэнэн маҥан былыттар аргыый усталлар.

БУОЙУН-ПОЭТ АЛЕКСЕЙ СОФРОНОВ

Алексей Афанасьевич Софронов 1921 сыллаахха Бэстээх нэһилиэгэр (билиҥҥитэ Ньурба улууһа) дьадаҥы кэргэҥнэ төрөөбүтэ. Ийэтэ кинини төрөөт, Алеша аҕыйах ыйдаабар сыыстаран ыалдьан, күн сириттэн туораабыта. Аҕата Иванов Афанасий Аянитович Дьиикимдээ төрөөбүт киһи этэ.

Инньэ гынан кыра Леша эбэтигэр Софронова Мария Павловнаҕа Тэҥкээ иитиллибитэ. Ийэтин уонна иитиллибит дьонун араспаанньаларынан Софронов диэн сүрэхтээбиттэрэ.

Ситиһиилээхтик үөрэнэрин иһин пионерга бастакынан киллэрбиттэрэ. 1938-1939 сс. үөрэх дьылыгар Ньурбаҕа ахсыс кылааска үөрэнэ киирбитэ. Кини бу оскуолаҕа биллэ-көстө сайдыыны ылбыта. Үөрэнэ сылдьан кылааһын оҕолоруттан ордук түргэнник Алексей Потаповтыын (сахалыы аатынарынан Чопчулаах Өлөксөйдүүн) доҕордоспута. Икки Өлөксөйдөр иккиэн биир дьиибэ "ыарыылаахтара". Кинилэр куоталаһа-куоталаһа хоһоон суруйуутунунан дьарыктаналлара. Алексей Софронов хоһоонун кэннигэр Сындыыскай диэн илии баттыыра. Иккиэннэрин хоһоонноро оскуола, кылаас хаһыаттарыгар таһаарыллаллара, оҕолор ортолоругар сэҥээриини ылаллара.

Үлэ уонна сэрии ветерана, педагог Афанасий Васильевич Николаев ол кэм туһунан бу курдук ахтар:

– Сайынғы сынньалаңнарга ахсыс-тохсус кылаастарга сылдьан бириэмэни үксүн биргэ атаарарбыт. Ньурбаттан тыаҕа тахсарбытыгар кинигэ бөҕөнү илдьэ тахсарбыт. Өлөксөй үксүгэр уус-уран литератураны булунара. Табаарыһым А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов айымньыларын олус элбэхтик ааҕара. Барыларын кэриэтэ өйүгэр тутара. Биһиги бары кинини саха суруйааччыта буолуо диэн үөрэ саныырбыт.

Исторический наука кандидата бокуонньук Алексей Никитич Айкаров доҕорун туһунан бэрт үчүгэйдик суруйбут эбит: "Өлөксөй ахсаан уруогар олус табыллара, суот үөрэҕэр үчүгэйэ. Кини саамай ылларбыт дьарыга хоһоон суруйуута этэ. Ол оччотооҕуга Ньурба кытыы сир буолан үксэ илиинэн суруллар сурунаалларга хоһоонноро хаалара эрээри, олор билигин сурахтара да суох буола сүттэхтэрэ буолуо. Өлөксөй киһиттэн эрэ туспа уруумсах, доҕорумсах, табаарыһын иннигэр ууга-уокка киирэрин кэрэйбэт, оннук бэриниилээх киһи этэ".

Ити ахталларын курдук, Алексей Софронов активнай комсомолец, кэрэҕэ-сырдыкка тардыһар инники кэскиллээх ыччат буола оскуола кыпатыгар иитиллибитэ.

Оройуон киининээҕи Ньурба 1 N-дээх оскуолатын маҥнайгы бүтэрээччилэриҥ биэчэрдэрэ 1941 сыллаахха бэс ыйын 20 күнүгэр буолбута. Баара-суоҕа икки хонон баран фашистскэй Германия Советскай Союзка түөкүннүү саба түһүүтүн туһунан алдьархайдаах сурах кэлбитэ, олох силлиэтэ оскуоланы бүтэрбит 22 уолаттара уонна кыргыттары үрүө-тараа ыспыттара.

Алексей Өҥөлдьө сэттэ кылаастаах оскуолатыгар саха тылын уонна литературатын учууталынан уонна нэһилиэк уонна колхоз комсомольскай тэрилтэтин секретарынан талыллан үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Маҥнайгы ыҥырыыга бэбиэскэлэнэн баран, доруобуйатынан сыыллан, армияҕа барартан хаалан хаалбыта.

Норуот үөрэҕириитин туйгуна, пенсионер учуутал Сергей Иванович Алексеев бу курдук ахтар:

-- Ити сыл Өҥөлдьө оскуолатыгар биргэ учууталлаабыппыт. Директорбыт салайыытынан ыраах учаастактарга баран фронт балаһыанньатын туһунан кэпсиирбит, колхозтаахтары үлэҕэ күүрдэрбит, хорсун быһыылар, тыылга оройуон, колхозтар тустарынан сэһэргиирбит. Фроҥҥа көмөлөһүүгэ сүүрэн-көтөн бары көхтөөхтүк кыттарбыт. Алексей Афанасьевич "Кыһыл кустукка", Бэрэ күөлгэ агитатордыыра. Холобура, күннээҕи алта уруок кэнниттэн киэһэ барарбыт, түүннэри сатыы кэлэрбит.

Кыһыл армия кэккэтигэр ыҥырыллан, 1942 сыл атырдьах ыйыгар оскуолатын, үөрэнээччилэрин, иитиллибит эбэтин, улааппыт Тэҥкэтин кэннигэр хаалларан Өҥөлдьөттөн бэбиэскэлэммиттэри кытта Ньурбаҕа атынан киирсибитэ. Ол киирэн нэһилиэгин комсомольскай тэрилтэтин дьыалатын райкомолга туттарбыта. Ол туһунан оччотооҕу райкомол үлэһитэ Егорова Мария Даниловна маннык кэпсиир:

– Баттаҕын күлтүччү кырыттарбыт, хаки өҥнөөх таҥаһы кэппит, үрүт бииргэ үөрэммит уолум Алексей хаһыат суулаах дьыаланы биэрэ-биэрэ: "Дьыаланы барытын тутан кэбис, комсомолецтар бары бардыбыт", – диэн туттаран кэбистэ. Мин соһуйан хаалбытым, онтон: "Эргиллэн кэлээр, суруйаар", – диэн ыксаабыттыы этэн хаалбытым. Аҕата кыракый кыыһа Маайаны кытта уолун атаарбыта. Оччотооҕу кэмҥэ армияҕа атаарыы сүрдээх ыарахан хартыына буолара. Алексей борохуокка киирэригэр кыһыл таҥаһы бааммыт этэ. Ону көрөн дьон ыйыттаҕына: "Бу аата, мин армияҕа баран иһэр дьону салайан барабын... Онно да тиийдэхпинэ командир буоларым буолуо", – диэн көрдөөх соҕустук эппиэттиирэ.

Армияҕа Моҥолияҕа сылдьар табаарыһыгар Алексей:

– Эҥин араас сирдэринэн син сыыттым, ол тухары дойдум курдук үтүө сирдээх-уоттаах дойдуну көрбөтүм. Эҥин араас дьону-сэргэни көрдүм да, дойдум норуотун курдук көнө-көрсүө, сэмэй, кырдьыксыт дьону көрбөтүм, – диэн суруйбут этэ.

Кэлин байыаннай училищеҕа үөрэнэ сылдьан, бойобуой техниканы туйгуннук баһылаабыта уонна сэрии саҥа тактикатын дьаныардаахтык үөрэппитэ. Кини бу училищетын туйгуннук үөрэнэн бүтэрэн, советскай офицер аатын ылан сэриилэһэр фронҥа ыытыллыбыта. Аара суолга уматыллыбыт дэриэбинэлэри, ыйаммыт уонна ытыллыбыт советскай дьону көрбүтэ уонна ити хара дьайдаах быһыыларын иһин өстөөхтөртөн хааннаах өһү ситиһэргэ андаҕайбыта.

Алексей Афанасьевич Суворов уонна Бойобуой Кыһыл Знамя орденнаах Бамачскай 132-с стрелковай дивизия 712-с полкатын 2-с ротатыгар взвод командирынан сылдьан сэриилэспитэ. Кыргыһыы хонуутуттан быыс булан кини эбэтигэр, аҕатыгар, доҕотторугар А.Н.Айкаровка, Н.В.Емельяновка о.д.а. истиҥ тыллардаах суруктары ыытталыыра, сороҕор хоһооннорун кытта ыытара.

Бииргэ сэррилэспит табаарыһа, Уус-Алдан оройуонун киһитэ мпадшай лейтенант Мигалкин суруйбут суругар маннык түгэн кэпсэммит:

– Алексей биһикки биирдии взводу хамаандалаабыппыт. Байыастарбыт үксэ украинецтар, бары сиппит дьон. Биһиги кинилэри аҕаларбыт курдук дьону мөхпөппүт, күүскэ күргүйдээбэппит даҕаны. Ол иһин кинилэр биһигини ордук убаастыыллара, оннооҕор таптыыллара да диэххэ сөп этэ. Барытын байыастарбытын кытары сүбэлэһэн оҥорорбут. Ол ордук үчүгэй. - Онтон салгыы кини суруйбута – кимэн киирии субу буолаары аҕай турдаҕына, арай биирдэ полк үрдүнэн взвод командирыттан үөһээ сүүһүнэн офицеры муспуттара, полк командованиетын политчааска солбуйааччыта кимэн киирии, Ийэ дойдуттан фашистары үүрүү соруктарын кэпсээбитэ, "тыл" наадатын туһунан эппитэ.

Онно ким баҕа өттүнэн өстөөх окуопатыттан баран "тылы" тутан кэлиэҕэй диэн кини көрдөспүтэ. Икки сүүсчэкэ саллаат киирэр саалатыттан ким да саҥарбакка, илиитин уумматтан олорбута. Син

балаайда өр чуумпу турбута. Алексей биһиги саамай кэтэххэ олорор этибит. Күүтэ сатааһын буолбутугар Алексей: "Хайа, бачча элбэх киһиттэн тоҕо биир эмит доброволец суоҕуй? Хата, эн биһиги тылланыах, сахалар хорсуннарын көрдөрүөх", - диэбитэ уонна мин "ээх" диэҥм икки ардыгар, ситэ саҥардыбакка эрэ "Мы" диэбитинэн ыраах кэтэхтэн мин илиибин кытта туппутунан кини илиитин өрө уунан таһаарбыта. Онно саала иһигэр мустан олорор офицердар бары эргиллэн көрбүттэрэ уонна санныларыттан туох эрэ ыарахан сүгэһэр түспүтүн курдук, "һуу" гыммыттара, бары суугунаһа, сэргэхсийэ түспүттэрэ. "Маладьыастар!" диэн хайгыыр саҥалар эмиэ иһиллибиттэрэ.

Бу манна кэпсэнэр ыарахан уонна кэрэ, аһыылаах уонна абалаах суол бэрт күчүмэҕэй түгэннэрдээх. Ити ким хайа иннинэ көбөн тахсыбыт хорсун күрэҕэ кини Ийэ дойдутун, Сахатын сирин, доҕотторун олус күүстээхтик таптыырыттан, иппит таайын сиэбит фашистарга абатыйарыттан, өстөһөр санаата күүһүттэн иитиллибитэ. Онон итини атыттартан чорбойо сатааһын, киһиргэс быһыы курдук көрүөххэ сатаммат. Ити доброволец буоларга, Улуу Кыайыы дьыалатыгар күн үрдүгэр саамай сыаналаах үрүҥ тыынын толук уурарга тириэрдибитэ. "Сахалар хорсуннарын көрдөрүөҕүҥ",—диэбит тыллара сибилигин да кулгаахха иһиллэргэ дылылар. Хайдах курдук саха эдэркээн 23 саастаах уола украинец саллааттарга тапталлаах командир буолбутун өйдөөн-санаан ааһыҥ.

Лейтенант Софронов уонна Мигалкин ити курдук тылланан саамай эппиэттээх сорудаҕы ылбыттара. Саха уола Украинскай ССР Волынскай уобалас Ковельскай оройуонун Дубово таһынааҕы кыргыһыыга холобура суох хорсун быһыыны көрдөрбүтэ. Кини 1944 сыл от ыйын 4 күнүгэр разведка кэмигэр өстөөххө саба түһэр бөлөҕү салайбыта. Сигналы кытта тэҥҥэ взвод командира өстөөх траншеятын диэки ойбута. Байыастара кини кэнниттэн тилэх уопсан испиттэрэ. Младшай лейтенант траншеяҕа бастакынан ыстанан түһээт, 5 немеһи автомат уочаратынан тута охторбута. Биир билиэн түбэспит немеһи штабка илдьэргэ бирикээстээбитэ. Ити "тылы" доҕоро, младшай лейтенант Мигалкин тириэрдибитэ.

Оттон Алексей Афанасьевич бэйэтэ салгыы сэриилэһэ сыппыта. Бу тэҥэ суох кыргыһыыга ыараханнык бааһырбыта эрээри, взвод бойобуой дьайыытын салгыы салайбыта, өстөөх үс төгүл иирбиттии атаакатын төттөрү охсубута уонна үс танкатын умаппыта. Командир ыараханнык бааһырбыта, ол да үрдүнэн өстөөҕү дэриэбинэттэн үлтү охсон таһаарыыны салайбыта. Бойобуой сорудах туйгуннук толороллубута.

Саха уолун хорсун быһыытын үрдүктүк сыаналаан полк командира подполковник Шепоков 129-с стрелковай корпус 1944 сыллаах от ыйын 9 күнүнээҕи бирикээһинэн өлбүтүн кэннэ Аҕа дойду сэриитин II степеннээх орденынан наҕараадалаабыта. Ити орденын кэлин аҕатыгар ыыппыттара.

Алексей Афанасьевич бэйэтин сырдык олоҕун сиэртибэлииртэн да куттаммат этэ. Кини өлүөн икки хонук иннинэ табаарыстарыгар суруйбут дириҥ ис хоһоонноох сургар маннык строкалары булабыт:

– Сэрии буолан баран сиэртибэтэ суох буолбат. Ким да өлүөн баҕарбат. Олох сүрдээх үчүгэй. Өскөтүн олох үчүгэй буоллаҕына, биһиги кэнэҕэски ыччат дьон олоҕун көмүскүүрбүт быһыытынан өлүү да ол курдук үчүгэй буолуохтаах. Өстөөххө сүгүрүйэ сытыахтаҕар, геройдуу охсуһа сылдьан өлбүт ордук.

Кини ити тылларын чиэстээхтик толорбута. Оҥорбут хорсун быһыыта байыастарыгар, биир дойдулаахтарыгар Кыайыыга кынаттыыр, өрө күүрдэр үтүө үгэс быһыытынан иҥэн хаалбыта.

Алексей Софронов урукку хоһоонноро кыайан хараллыбатахтар. Инньэ гынан ордон хаалбыта аятыайах хоһоон. Ол да фроҥҥа суруйбут хоһоонноро ордоннор баччааҥҥа диэри кэлбиттэр.

БАЙКАЛ КЭТЭҔИТТЭН СУРУК

Күүс угар күндэлэс сырдыктаах
Күн үөһэ күөгэйэн үһунна,
Сиик-силбик симэһин аргыстаах
Сир үрдүн уотунан уураата.

Бу кэмҥэ үөрэҕин быыһыгар
Эдэр уол араахы толкуйдуур,
Барыарбыт арҕастаах хайаны
Өҥөйөн турардыы сананар.

Ол хайа чочу таас төбөтүн
Уҥуордаан аһара түстэххэ,
Аатырбыт Өлүөнэ әрүһү
Арҕаалыы таһыытын баттахха –

Ол онно улуу киэҥ Сахаада,
Ол онно баайа Саха норуота,
Ол онно мин дьолум, мин дойдум,
Ол онно мин таптыыр доҕорум.

Бу кэмҥэ мин кэрэ кыраайым
Муус дьаҥха суорҕанын киэр илгэр,
Сыһыытын, тайҕатын, алааһын
Сыламныыр күн уота ититэр.

Сотору хаар ууллан хараарыа,
Сир сииги иҥэрэн өҥсүйүө,
Ньургуһун кырдалы сабыаҕа,
Ньурба киэҥ хонуута көҕөрүө.

1943 с. Забайкалье, Улан-Удэ

САЛЛААККА

Советскай эрдээх буойун
Сидьиҥнэри эһиэхтээх,
Эдэр киппэ түөһүнэн
Эрэйи-муҥу тэлиэхтээх,
Тулуйуохтаах, туоруохтаах –
Оччоҕо эрэ Ийэ сири,
Көҥүлү, дьолу көмүскүөхтээх.

1943 сыл

СЭҤТЭ УОННААХ ЭБЭБЭР

Дорообо, эбэм, дорообо!
Тут ыытар бу кыра сурукпун,
Өлүөрбүн, этэҥҥэ сылдьабын,
Өстөөҕү, фашиһы кыргабын.
Саныыбын, эбэкээм, саныыбын,
Тапталлаах дойдубун Ньурбабын.
Ол иһин өстөөҕү күөмчүлүүр
Өркөннөөх өһүнэн туолабын.
Итэҕэй, эбэкээм, итэҕэй,
Миномет алыс да үтүө сэп,
Мин илиим иһигэр эргийэр,
Фашиһы от курдук кыдыйар.
Эрэниий, эбэкээм, эрэниий,
Норуотум чиэһигэр туруоҕум.
Ыт-фашист тыынын бысыһан
Төрөөбүт кыраайбар төннүөҕүм.

1944 сыл

САНАА

Санаа диэн дьаакыры
Саараама даҕаны кыайбаккын,
Саас үйэ тухары санааҕа
Сааранҥаан хамначчыт буолаҕын.

1944 сыл

МИН СҮРЭҔИМ

Сүрэҕим эрэйдээх, сүрэҕим,
Эн туохтан бу курдук долгуйдуҥ?
Адьаһын акаары күтүргүн,
Ыксаанҥын, ыгыллан битийдиҥ
Дойдуга иккистээн эргийбэт
Дьулааннаах сураҕы иһиттиэҥ,
Доҕорбун, дьоннорбун көрсүбэт
Дьылҕабын, аналбын тосхойдуоҥ?
Өллөххө да биир өлүү –
Үтүөнү оҥорон өлүллүө,
Сүттэххэ да биир сүтүү –
Сүдү иэс төлөнөн сүтүллүө.
Дьон көҥүлүн туһугар
Дойдуну көрбөккө үмсуллуо,
Кэнчээри кэскилин иннигэр
Эргийбэт аартыгы тутуллуо.

1944 сыл, I-гы Бөлорусскай фронт

Фроҥҥа аттаныы

Өлөрсүүлээх сэрии буолбутун туһунан Николай Михайлович Титов Бүлүү оройуонунааҕы Үгүлээт сэттэ кылаастаах оскуолатыгар учууталлыы сылдьан улаханнык соҕуйан да, абараан да истибитэ. Кини Далыр сэттэ кылаастаах оскуолатын бүтэрэн баран, Бүлүүтээҕи педучилищеҕа салгыы үөрэнэн 1941 сыллаахха саас бүтэрбитэ. Үчүгэйдик үөрэммит билиитин туһанан Бүлүү Үгүлээтигэр үлэлии сылдьарын, 1942 сыл бэс ыйыгар Үгүлээттэн 6 көс хоту Амыһахха (оччоҕо Максим Горькай аатынан колхозка) байыаннай үөрэҕи үөрэттэрэ военкоматтар ыыппыттара. Онно барыта 28 киһини мунньан үөрэтэн эрдэҕинэ, 7 хоноот барыларыгар бэбиэскэ тиийэн кэлбитэ. Оччотооҕу ыксаллаах кэмнэ Үгүлээт дьонун кытта атынан Бүлүүгэ түүннэри киирбитэ. Тута комиссияны бараат, таһаҕас тиэйэр баржаҕа олорсон Якутскайга устуһар. Якутскайтан Усть-Кутка диэри борохуокка олорон, оттон Заярскайга массыынанан, Ангараҕа эмиэ борокуотунан айаннаан Иркутскайы булбуттара. Бу эшелоннарга үксэ Бүлүү оройуоннарын дьоно этилэр. Кинилэр Иркутскайга үс хоммуттарын кэннэ тимир суол товарнай вагоннарыгар олорон Челябинскай куорат таһынааҕы Чебаркуль станцияҕа тиийэн түспүттэрэ. Ити курдук армия олоҕор киирсиһэн барбыттара.

Окуопаҕа

Чебаркульга араартааһын буолбутугар Николай артиллерийскай разведка курсанынан үөрэнэ хаалбыта. Кинини кытта биир дойдулаахтара син элбэх киһи үөрэнэр буолбутуттан олус үөрбүтэ. Олор истэригэр суруйааччы И.И.Эртюков эмиэ баара. Манна өр үөрэппэтэхтэрэ, Воронежскай фроҥҥа анаан ыыппыттара. Тохтоон үөрэтэ-үөрэтэ алтынньы саҥатыгар Воронеж куорат оборонатыгар киллэрбиттэрэ. Николай Михайловиһы бииргэ сылдьыбыт дьонуттан арааран 14-с танковай биригээдэ мотострелковай батальонун 1-кы ротатын маҥнайгы взводун рядовой стрелогунан оҥорбуттара. Воронеж куорат улахан өттө өрүс уҥуоругар немец илиитигэр этэ. Сорох биригээдэлэр өрүһү иһинэн туораанналар уҥуоргу өттүгэр плацдармы ылбыт этилэр. Кинилэри ити плацдармҥа таһаарбыттара. Хата хардарыта атаака күнүһүн тохтоон эрэр кэмэ этэ. Окуопаны түүнүн аайы оҥостон, бөҕө оборонаны тэринэргэ дьаһайбыттара. Утуйуу чааһа адьас кырата. Аһылык да күҥҥэ кэмчи этэ. Сотору буолаат снайперынан анаабыттарыгра Николай иһигэр үөрбүтэ: "Сахалары үчүгэйдик ыталларын билэллэр эбит", - дии

санаабыта. Онтон аны уларыйан ручной пулемет иккис киһитинэн оҥороллор.

Онон армияҕа эйигин таллара турар кэм буолбатах этэ, саллаат барыны сатыахтаах, барыны билиэхтээх диэн ирдэнэр.

Разведчик

Танковай биригээдэ разведчиктарын взвода эмиэ аҕыйаабыта. Тыылга тахсыбыттарын кытта разведчигынан анаабыттарыгар Николай эмиэ үөрбүтэ. Разведчиктар эстөөх оборонатын кирбиилэрин, олорго туох күүстэр ханан баалларын билэн карта-схема оҥорон, эбэтэр топографическай картаҕа бэлиэтээн, чаастарын туһаайыытын уонна балаһыанньатын штабка биэрэн дьарыктанан барбыттара.

1943 сыллаахха Воронежскай фронт кимэн киириитэ диэн Аҕа дойду сэриитин историятыгар балай да миэстэни ылар операцияларга Титовтаах биригээдэлэрэ тохсунньуттан ыла хара маҥнайгыттан кыттыбыта. Николай Михайлович итилэргэ өстөөҕү кыайыы түмүктэрин аан маҥнай хараҕынан көрбүтэ. Ол курдук 2-с венгерскэй, 8-с итальянскай армияларга саллааттара куоталлара, билиэн бэринэллэрэ, үгүс немецкэй техника үлтүрүйэрэ, немецтэр сатаан ааҕыллыбат элбэх өлүктэрэ сыталлара. Тохсунньуттан кулун тутар ыйга диэри Воронежскай уобалас барыта, Курскай сорҕото босхоломмутун кэннэ, бу танковай биригээдэни ыраах тыылга Тамбов куорат таһынааҕы ойуурга таһаарбыттара.

Сайын бу биригээдэни ситэрэн-хоторон 87-с туспа танковай полк оҥорбуттара. Николай разведчигынан хаалбыта. Сэтинньи 5 күнэ, сарсыарда 8 чааска икки чаастаах артиллерийскай бэлэмнэнии буолбута. Өстөөх инники кирбиитигэр утарсыахха айылаах орпотох буолан Киев начаас ыпыллар. Сэтинньи 8-с күнүн буолар түүнүгэр Житомир куораты ылбыттара.

1944 сыл тохсунньутугар Белай Церковь куораты босхолууллар. Бу кыргыһыыга полк Кыһыл Знамя орденынан наҕараадаланар. Ити кыргыһыыларга Николай Михайлович атаҕар баһырбыта.

1944 сыл күһүнүгэр, балаҕан ыйыгар Словакия сиригэр Карпаты Дужельскай перевалларынан туоруур сорук турбута. Бу кыргыһыыга, туораһыҥҥа Ивля дэриэбинэ иһин "Хорсунун иһин" диэн бойобуой медалынан наҕараадаланан Николай сүргэтэ өссө көтөҕүллүбүтэ. Кини өйүгэр Польша норуотун кытта доҕордоһуу, кинилэр саллааттара өлөртөн чаҕыйбат холобурдара иҥэн хаалбыта. 1945 сыл тохсунньуга Висла уҥуорунааҕы Сандомирскай плацдармтан кимэн киирии саҕаланар. Кинилэр 2-с эшелоннара соҕуруу Польшаны туоруур. Үргүлдьү тохтобула суох Германия сиригэр киирэн бараллар. Верхнэй Симция территориятын ылыыга үгүстүк сэриилэһэн Одеры икки төгүл икки сиринэн туорталыыллар.

1945 сыл муус устар 28 күнүгэр сарсыарда этэ. Өстөөх атаакатын түмүгэр пехота уонна бүтүн орпут танкалар дэриэбинэҕэ чугуйбуттара. Биир танк хаһыллан турбут сиригэр ыраас хонууга хаалбыт. Рацията үлэлээбэт. Миэхэ Максименко диэн уолу биэрэн баран: "Табаарыс Титов! Танкаҕа тиийэн тахсалларын бирикээһин тириэрт!" – диэн буолла. Хонууга туох хамсыырын өстөөх быыстала суох ытыалыы сытар. Титовтаах хардарыта сыыллан өр айаннаан танкаҕа тиийэллэр. Тоҥсуйан бирикээһи тиэрдэллэр.

Өлүүттэн тыыннаах хаалыы

Өлүүттэн тыыннаах хаалыы биир түгэниттэн билигин Н.М.Титов маннык кэпсиир:

"1942 сыл ахсынньыга Воронеж куорат бэтэрээ сорҕото Придачье диэҥҥэ түспүү этээстээх дьиэлэр үгүстэрэ бомбаттан, снарядтан дьардьама буолта. Миигин, саҥа разведчигы, бүтүн соҕус дьиэ үһүс этээһиттэн муостаны көтүрэн хаптаһынна аҕалыс диэн сорудахтыыллар. Миэхэ биир авторитеттаах разведчигы биэрдилэр. Тиийэн уолум үһүс этээскэ дабайбытынан барда. Оттон мин тахсыһан иһэн иккис эттэскэ биир хаптаһын ыла хоско туораатым. Арай доҕоор, ыарахан снаряд кэлэн дьиэбитигэр сааллан эһиннэ. Мин дөйөн хааллым. Буор тахсыбыт кирилиэһинэн тахсан бастакы хоско уолум хос ортотугар оскуолканан илдьи тэбиллэн сэмнэх буола сытарын көрөн олус да дьулайбытым. Снаряд ол хос истиэнэтинэн көҥү түспүт этэ. Ити маҥнайгы тыыннаах хаалыым.

1944 сыллаахха Польша кыраныыссатыгар Сан өрүскэ (Висла салаата) иккис түбэлтэм буолбута. Танка туоруур сөптөөх харгытын дэриэбинэ аннынан булан икки буолан чороох бэлиэ мастары анньа сылдьабыт. Пехота кэпэн туораан бүтэрэ буолтун кэннэ 2 мессершмит кэлэн бомбалаан бараллар. Биэрэккэ да баран саһар сир суох. Ким да сири хаһа илик. Биир кыра бомба таастаах биэрэккэ 5-6 миэтэрээҕэ түһэр. Биһиги ууга эрэ тыынар курдук буола олорор этибит. Дэлби тэбии салгына уу долгунугар тумнара сыста. Хата бааһырбатыбыт.

Эмиэ ити сыллаахха Польша территориятыгар балаҕан ыйа этэ. Дукла таһа. Улахан дэриэбинэҕэ киирэбит. Дэриэбинэ соҕуруу өттө – инники кирбии. Тохтообут сирбитигэр миинометнай батарея уот аһар миэстэтин оҥостор. Онтон ыгыллан дэриэбинэ ортотугар биир помещик уһаайбатыгар көстүбүт. Дьаамалары хаһан онно киириэхтээхпит, үрдүбүтүгэр танк туруохтаах. Бэрт тиэтэлинэн 6 буолан биир дьааманы хаһан бүтэн танканы аҕалаары сырыттахпытына өстөөх саба түһүүтэ буолар. Биһиги бары дьаамаларбытыгар умса түһэбит. Чочумча биир орто снаряд кэлэн дьаамабыт истиэнэтигэр сааллан эһиннэ. Биир уол мунна силлэн хараҕа таһыгар тахсардыы оскуолка тэбэр. Өссө биир

уҥа илиитин былчыҥа быстар. Онтон биһиги үс буолан кыратык дөйөн ыллыбыт. Кэлин чинчийэн көрбүтүм: түспүт снаряд кэннинэн эстибит, илиҥҥи алдьатыылаах чааһа буорга үлтүрүйбэккэ дьөлө түспүтүнэн хаалбыт этэ. Маны көрбөтөх киһи итэҕэйиэ суоҕун курдуга".

Алта сыллааҕыта соҕурууттан Николай Михайлович үөрүүлээх бандеролу тутан олус долгуйбута. Ол кинигэ этэ. "Им в Харькове танк поручили вести" диэн ити кинигэ автордара С.Я.Фридман, М.М.Турченко маннык ис хоһоонноох суругу ыыппыттара: "Убаастабыллаах Николай Михайлович Титов! Биһиги дьолбут, биһиги олохпут иһин тыыннарын биэрбиттэр сүрэхтэн сүтүөхтэрэ суоҕа. Кинилэр үтүө дьыалалара Аҕа дойдуну көмүскүүр иһин охсуһуулара төрөөбүт Ийэ дойду, норуот иннигэр ытык иэһи төлөөһүн үтүө холобурунан буолаллар. Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии ветераннара бэйэлэрин бойобуой доҕотторун умнубаттар, ытыктыыллар, чиэстиилэр. Бу кинигэ кинилэр кыайыыларын өссө биир өлбөт-сүппэт өйдөбүнньүгүнэн буоллун". Автордар бу кинигэлэрин 14-с танковай биригээдэ уонна Кыһыл Знамялаах Житомирдааҕы 67-с туспа танковай полк буойуннарыгар анаабыттар.

Бу хорсун буойуну бэлиэтээн кини байыаннай салалтата 4 төгүл "Албан аат" орден бары степеннэригэр наҕараадаҕа түһэрэр. Ити сылдьыбытын туһунан докумуоннар билигин Үөһээ Бүлүүтээҕи музейга көрдөрүүгэ анаан уурулла сыталлар. Аны туран биир дьиэттэн үс бырааттыы сэриигэ барбыттарыттан кини эрэ соҕотоҕун тыыннаах ордон кэлбитэ. Икки бырааттара слох бастакы уокка түбэһэн сэрии толоонугар хорсуннук охсуһа сылдьан охтубуттара. Николай Михайлович сэриттэн хас да баастаах кэлэн баран оскуолаҕа учууталлаан, директордаан, сельсовет председателинэн үлэлии сылдьыбыта. Билигин кини төһө да пенсиялааҕын иһин Далыр оскуолатыгар 40-с сылын учууталлаан баран кэргэнэ ыалдьан ону көрөр-истэр.

Кини 1939-1945 сылларга комсомол, 1948 сылтан ССКП чилиэнэ, нэһилиэгэр араас общественнай үлэлэри толорор. Үчүгэй тыллаах лектор, саахыматчыт, дуобатчыт.

Кэнники кэмнэргэ Николай Михайлович сэриилэспит сирдэринэн иккитэ баран көрөн-истэн улаханнык долгуйан, үөрэн-көтөн кэллэ. Биирдэ: "Мин армияҕа сылдьарым тухары икки эрэ саханы кербүтүм. 1942-1943 сыллардаахха Тимофеев диэн Ньурба киһитин көрсүбүтүм. Онтум баанырбыта. Биирдэ Уус-Алдан киһитин (кини кавалерист этэ) көрбүтүм. Онтон 2 хонон баран өлбүтүн туһунан миэхэ эппиттэрэ. Ол онно саханы көрөн үөрбүтүм эриэхсит. Кинилэр билигин бааллара буоллар хардарыта ыалдьыттаһыахтаах этибит.

Ити курдук хорсун сырыылардаах буойун Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии I уонна II степеннээх, Кыһыл Сулус, Албан аат III степеннээх орденнарынан, "Бойобуой үтүөлэрин иһин", "Хорсунун иһин" диэн бойобуой медалларынан наҕараадаламмыта.

Сыллар ааһыахтара, оттон Улуу Кыайыы өссө өрөгөйдөөх саамай үөрүүлээх, саамай сырдык бырааһынньык буола туруоҕа.

Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии кими ханна тиэрдибэтэҕэй? Сахалартан партизанскай этэрээккэ сэриилэспит дьонтон биирдэстэринэн Семен Иванович Сюльскай буолар. Кини 1911 сыллаахха оччотооҕу Ньурба оройуонун, билиҥҥитэ Ньурбачаан нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Сэрии иннигэр Булуҥ оройуонугар ОСОАВИАХИМ советыгар үлэлээбитэ. Сэриигэ бэйэтэ тылланан, Булунтан Якутскайга диэри 2000 километры сатыы хааман барбыта. Ол туһунан 1942 сыл олунньу 12 күнүгэр телеграмма ыыппыта.

Семен Иванович сайаҕас, Ийэ дойдутугар чахчы бэриниилээх буоларын көрдөрбүтэ. Кини 1942 сыл от ыйыттан Кыайыы буолуор диэри өстөөхтөрү утары охсуспута. Сэрии эрэйин этинэн-хаанынан билбитэ.

1943 сыллаахха уоттаах кыргыһыыга сылдьан төгүрүктээһиҥҥэ түбэспитэ уонна таптаран өйүн сүтэрэн охтубута.

Ол сыттаҕына, кинини немецтэр билиэн ылбыттара уонна Смелай куорат таһынааҕы лааҕырга илдьибиттэрэ. Итиннэ Семен Ивановичтаах олохтоох коммунистары кытта холбоһон кистэлэҥ үлэни ыыппыттара. Аҕыйах буолан, нэһиилэ мүлчү туттаран куоппуттара. Сюльскай өлүү лааҕырыгар балтараа ый кэриҥэ буолбута. Лааҕыртан төлө туттараат 1943 сыл атырдьах ыйын 20 күнүттэн "Буревестник" диэн партизанскай этэрээккэ холбоспута уонна 1944 сыл ыам ыйын 28 күнүгэр диэри өстөөхтөрү утары охсуспута. Бу аатырбыт партизанскай этэрээт Украинаҕа Одесса уобалаһыгар олохсуйбут этэ.

Сыл кэриҥэ Семен Иванович бэрт элбэх бойобуой сорудахтары толортообута уонна үгүс операциялартан кыайыылаах тахсыһара. Кини взвод командирынан ананан бэйэтин ытык эбээһинэһин чиэстээхтик толорбута. Бу партизанскай этэрээт олоҕун уонна бойобуой суолун "Эхо Савранского леса" диэн кинигэ рукопиһыгар сиһилии суруйбута.

"Буревестник" партизанскай этэрээт туһунан Киевка баар Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии историятын көрдөрөр музейга билсиһэҕин. Партизан С.А.Малицкай биһиги Сюльскайбыт туһунан украиналыы тахсар хаһыакка суруйбута. Партизанскай этэрээккэ сылдьан баран биир сыл Кыайыы буолуор диэри эмиэ сэриилэспитэ. Хорсун партизаны, сэриигэ взвод командирын көмөлөһөччүтүн Советскай правительство Аҕа дойду сэриитин I степеннээх уонна Кыһыл Сулус орденнарынан, хас да бойобуой медалларынан наҕараадалаабыта.

Сюльскай сэрии кэнниттэн Кахсвкатааҕы ГЭС тутуутугар биригэдьииринэн үлэлээбитэ. "Бочуот дуоскатыгар" тахсарыгар анаан уруһуйдаабыт художник киниэхэ ол мэтириэтин автографтаан бэлэхтээбит. Ол уруһуй Ньурбатааҕы Норуоттар доҕордоһууларын музейыгар көрдөрүүгэ турар.

Кини кэргэнэ Мария Ивановна Украина Днепропетровскай уобалас Желтые Воды диэн куоракка олорор. Уоллаах, кыыстаах. Кинилэр

иккиэн аҕаларыгар майгынныыллар. Кыыс Ната кэргэнэ Александр Жилин шахта инженерэ. Кинилэр Женя диэн уоллаахтар. Оттон уоллара Алексей Марина уонна Антон диэн оҕолордоох, Якутскайга үлэлиир.

"Семен Иванович хайа өлүөр диэри Желтые Воды куората тутуспута. Куорат көҕөрдүүтүн олордуспута. Владимир Ильич Ленин пааматынньыгын туруорар акылаакка кирпииччэ уурсубута", диэн олохтоохтор ахталлар. Ол да иһин буолуо, Семен Иванович Сюльскай бу куорат бочуоттаах гражданинын аатын сүкпүтэ. Семен Иванович бырааттара – республика кырдьаҕас журналиһа А.Васильев уонна партийнай үлэһит П.Максимов Якутскайга бочуоттаах сынньаланҥа олороллор. Оттон Ньурба бөһүөлэгэр балта А.В.Никифорова олорор. Кинилэр бары убайдарын туһунан олус истиҥ, иһирэх тылларын этэллэр.

СЭРИИТТЭН ОРДЕННААХ КЭЛБИТЭ

Хатыҥ бөһүөлэгэр биир убаастабылаах киһинэн үлэ, сэрии ветерана Афанасьев Николай Алексеевич олорор. 1903 сыллаахха Мэҥэдьэк нэһилиэгэр дьаданы кэргэнҥэ төрөөбүтэ. Икки бырааттыы этилэр. Аҕалара эрдэ өлөн, тулаайах иитиллибиттэрэ. Колхозка 1936 сылтан үлэлээн барбыта. Ол үлэлии сылдьан 1942 сыл бэс ыйыгар бырааттынаан Иванныын биргэ бэбиэскэни тутан сэриигэ барбыттара. Дьиэҕэ 70 саастаах ийэлэрэ соҕотоҕун хаалбыта.

1942 сыл балаҕан ыйыттан Сталинград илин өттүгэр 51 стрелковай полкаҕа стрелок быһыытынан сэриилэспитэ. Манна үксэ сахалар этилэр. Ити сэриигэ полкаттан бэрт аҕыйах буолан ордубуттара. Бу сэриигэ кини бырааттаа уонна биир дойдулаахтара Жарханскай Ефрем, Яковлев Иван баахырбыттара. Биргэ сэриилэһэ сылдьар дьонноро өлөллөрүн, баахырбыттарын көрөн, биир эмит өстөөҕү өлөрөн иэһи ситиһэр санаалаах сылдьан, киэһэ гранатаны быраҕан эрэр немеһи өлөрөн санаата нус буолбута. Ити киэһэ окумалыгар оскуолактан баахырбыта уонна түүннэри окуопаҕа сытан син биир ытыаласпыта. Итиннэ икки ручной пулемет баара. Пулеметчига өлбүтүн кэннэ пулеметунан өссө ытыалыыр. Онтон сарсыныгар күн тахсыыта уллуҥар баахырбыта. Ытыалаһар да кыах суох буолбута. Ол сыттаҕына бомба түһэн эстэн буорунан көмөн кээспитэ. Төһө өр сыппытын билбэтэҕэ. Нэһиилэ оронон өлбүт уонна баахырбыт дьоннор быыстарынан сыыллыбыта. Ити сыыллан истэҕинэ атаҕын уллуҥар баахырбыта.

Санбакка илдьэн бачыыҥкатын, таҥастарын хайыталаан ылан бэрэбээскилээбиттэрэ. Волгаҕа госпитальга ыыппыттара. Онно атаҕар суһаллык операция оҥорбуттара. Биир нэдиэлэ буолбутун кэннэ Новосибирскайга госпитальга ыыппыттара. Кыһыны быһа эмтэммитэ. 1943 сыллаахха ыам ыйыгар Омскай куоракка Черемка диэн дэриэбинэҕэ барбыта. Онно воинскай комиссия түмүгүнэн чаахыгар

төннүбүтэ. Омскай уобаласка Татарка диэн куоракка кавалерийскай запасной полкаҕа үөрэммитэ. Онтон 1944 сыл муус устарга фроҥҥа барбыта. II Украинскай фроҥҥа, онтон Белоруссияҕа ыыппыттара. Онно баран гвардейскай чааска түбэспитэ. Запасной чааска биир ый холобурдаах снайперскай винтовкаҕа үөрэнэн снайпер идэтин ылбыта уонна ПТР-га үөрэммитэ.

Инники линияҕа киирэн сэриилэһии буолбута. Буг үрэххэ немец үс хос бөҕөргөтүнүүлээх оборонатын үлтү көппүттэрэ уонна 7 сууккаҕа немецтэри эккирэтэн Польшаҕа тиийэннэр 1944 сыллаахха от ыйын 31 күнүгэр 2 куората босхолообуттара. Варшава 30 км хаалбытын кэннэ автомат буулдьатыттан төбөҕө бааһырбыта. Сумскай куоракка 3 ый эмтэммитэ.

Дойдутугар ыытарга Харьковскай байыаннай уокурук быһаарбыта. Ону сөбүлэспэтэҕэ, онон инники сэриилэһэр чааска ыыппыттара. Ол чааһы кытары Венгрияҕа тиийсибитэ. Будапешт куората бохсолооһуҥҥа икки ый устата сэриилэспитэ. Ити кэнниттэн Австрияҕа тиийбитэ. Онно оборонаҕа сыппыттара. Өстөөх күнүн-түүнүн атаакалыыра. Гранатаны бырахсыы, сороҕор ыстыыгынан хапсыһыы буолара. Бу киирсиигэ биир бириэмэҕэ рота штабын өстөөх былдьаан ылбыта уонна бастакы взводу үлтүрүтэн кэбиспитэ. Онтон командование састаабын уонна взвод саллааттарын өлөртөөбүттэрэ. Онон взводу командалыыр ким да суох буолбута. Хаалбыт байыастартан ким да бэриниэн баҕарбатҕа. Ол турдахтарына өстөөх икки байыаһа сыыллан иһэрин көрөн, Николай Алексеевич гранатанан быраҕан өлөртүүр. Ити икки ардыгар халлаан хараҥарбыта.

Кини: "Хараҥаны туһанан биһиги оборонаттан тахсан биэриэҕиҥ", – диэн этии киллэрбитэ. Онуоха: "60-ча байыас баар. Сэриигэ өр сылдьыбыт киһи эн хамаандалаа!" – диэбиттэрэ. Ону кини: "Мин хамаандабын истэр буоллаххытына сөп", – диэн эппитэ. Маҥнай сыыллыбыта, ону байыастар батыһан испиттэрэ. Оборона баһыгар 2 км холобурдаах киһини тобугунан уу баара. Ону үксүн сытан туораабыттара. Ракетницанан олус хойуутук ытыалыыллара. Бу ууну тахсыбыт кэннэ эмиэ сүбэлэһии буолбута. Ол сүбэлэһии быһыытынан бары, субуруһан стройдаан баран шинельтэн тутуһан, биир олугунан хаамаллар. Онно кини бастаан испитэ. Ити курдук миналаах сири этэҥҥэ туораабыттара. Сарсыарда халлаан сырдыар диэри түүн упахан ардах түспүтэ. Сарсыарда 7 байыас кулуһун оттунан олордохторуна, биир өстөөх кэлэн граната быраҕан барыларын өлөртөөн кэбиспитэ. Итиннэ бары төгүрүйэн 6 киһини билиэн ылан, икки киһилээх штабка ыыталлар.

Өстөөхтөр атаакалыылларын күүтэн, сөптөөх ханаабалаах уонна мастаах сири булан сыппыттара. Манна эрэллээх 3 ручной пулемет баара. Күнүс элбэх өстөөҕү сууһарбыттара. Киэһэнэн өстөөхтөр кинилэри төгүрүйэр соруктаммыттарын билбиттэрэ. Онон кэннилэринэн

чугуруйбуттара. Биир дэриэбинэни ааһа баран, биһиэннэрэ обороналанан сытар улахан станцияларыгар кэлбиттэрэ. Манна чаастарын булбуттара. Ротнай старшина хара килиэбинэн уонна холуодьас уутунан аһаталыыр. Икки чаас курдук сынньанарга этэллэр. Онтон эмиэ атаака. Ол сылдьан 1945 сылга муус устарга бүлгүнүн дьөлө ыттаран баһыран хаалбыта. Эмиэ санбатка кэлэн операция оҥорторбута. Онно эмтэммитин кэннэ бэс ыйыгар Венгрияҕа баар чааска ыыппыттара.

1945 сыл балаҕан ыйыгар дойдутугар тиийэн кэлбитэ. Афанасьев Николай Алексеевич бу сырыыларыгар Берлиҥҥэ тиийбэтэҕиттэн эрэ хомойор. Аҕа дойду сэриитин 1-гы степеннээх орденынан наҕараадаламмыта. Итини таһынан 6 медаль кини түөһүн киэргэтэр. Кэлин иккис Аҕа дойду сэриитин 1-кы степеннээх орденынан наҕараадаламмыта. Кини түөһүгэр умайар орденнар уонна медаллар кини тохпут хаанын, саллаат ынырыктаах, өлүүлээх суолун ааспытын туоһутунан буолар.

Ити курдук сэрии уонна үлэ ветерана Николай Алексеевич аныгы эйэлээх политиканы ис дууһатынан өйүүр, ыччаттарга кэпсиир, өрүү эйэ туругурарын иһин охсуһар.

УОТТААХ СЭРИИГЭ СЫЛДЬЫСПЫТА

Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии II-с группалаах инвалида Андреев Василий Саввич 1917 сыллаахха Хатыы нэһилиэгэр дьадаҥы кэргэҥҥэ төрөөбүтэ. 1936 сыллаахха атырдьах ыйыгар колхозка кииртин кэннэ, 1938 сыл тохсунньутуттан хонуу биригэдьииринэн быыбардаабыттара. Онно 4-с сылын үлэлии сырыттаҕына 1941 сыл атырдьах ыйын 28 күнүгэр, Кыһыл Армия кэккэтигэр ыраах Хатыыттан 18 киһи ыҥырыллан Ньурбаҕа киирбиттэрэ. 1941 сыл балаҕан ыйын 1 күнүгэр Ньурба биэрэгиттэн "Диктатор" борохуотунан усталлар. 1941 сыллаахха балаҕан ыйын бүтүүтэ Забайкальскай байыаннай уокурукка II-с Читаҕа үөрэтэр полкаҕа Ньурбаттан элбэх буолан түбэһэллэр.

"Миигин 3 күн үөрэтэн баран станковай пулеметнай ротаҕа соҕотохтуу аарааран ыытара. Бу ротаҕа 10 башкир уолаттара баалларa. Биһиги тылбыт башкир тылын кытта 40% сөп түбэһэр быһыылааҕа. онон кэпсэтэн аралдьыйар этибит. Манна 40 хонукка үөрэтэн баран урукку ротабар төттөрү аҕалбыттара, станковай пулеметчик курсун бүтэрдэ диэн. Кэлээппин кытта табаарыстарбын: Пушкову, Дмитриев А.Г., Духовы, Макаровы, Долбосовы сэриигэ ыыппыттара", – диэн ахтара Василий Саввич.

Ол курдук биир ый строевой үөрэххэ үөрэтэн баран ахсынньы ый бүтүүтэ сэриигэ ыыппыттара. 1942 сыллаахха тохсунньу ый 20-гэр хотугулуу арҕаа фроҥҥа сэриигэ киирэллэр.

Маҥнай Калининскай, онтон Смоленскай уобаласка киирсэллэр. Духвин куорат туһаайыыта этэ. Өстөөҕү арҕаа диэки үүрэн испиттэрэ. Олунньу ый 2 күнүгэр Василий Саввич ханҕас аттаҕын көп этигэр оскуолка түспүтэ, уҥуоҕа алдьамматах этэ. Хата, аттаҕа сотору оспута. Наровичи диэн куоракка эмтэнэн баран, снайпердар курстарыгар үөрэнэ сырыттаҕына аны Волховскай фроҥҥа ыыталлар. Ыам ыйын 10 күнүгэр 1942 сыллаахха 75 саллаат этилэр. Оруобуна 5 суукка оборонаҕа тураллар. Иккис ударнай армия ханнык да дивизиятын билбэттэр. Подвесной Бор диэн дэриэбинэ быһыылааҕа. Биир батальон, эбэтэр 500-чэ киһини эбии аҕалбыттара. Ол күн, сарсыарда, кимэн киирии саҕаламмыта. Станковай пулемет, автомат, пушка, танка, миномет диэн суоҕа. Өстөөх самолетунан күнү супту буомбалаабыта, минометунан, пушканан харыыта суох ытыалаабыта. Ол да иһин биһиэннэрэ өстөөҕү метр да сири сыҕарыппатахтара. Ити күн киэһэ, күн киириитэ, кини ханҕас илиитигэр оскуолка түһэн баайыран, Волхов өрүс уҥуор киирбит сиринэн төттөрү тахсан истэҕинэ, артиллерийскай полка сэриигэ киирэн иһэрэ. Өрүһү туоруур долгучуок маһынан оҥоһуллубут муостаны бөҕөргөппүт этилэр. Урут, тахсарыгар, сатыы киһини нэһиилэ уйара уонна муоста икки өттүттэн хайаттан өстөөхтөр пулеметунан ытар этилэр, төннөргө олору ыраах уурбуттар быһыылааҕа.

Онтон немецтэр ол плацдармы бэс ыйыгар эмиэ төттөрү былдьаабыт этилэр. Василий Саввич эмиэ Варовичи куоракка кыһын эмтэммит 927 N-дээх госпитальга иккиһин кэлэн эмтэнэн баран 1942 сыллаахха от ыйыгар Синявинскай фроҥҥа 19 дивизия 61 стрелковай полкатыгар, сэриттэн олох чугас, ойуур иһигэр үөрэнэр.

1942 сыл атырдьах ыйын 27 күнүгэр кимэн киирии буолар. Өстөөх маҥнайгы оборонатын алдьатан биир дэриэбинэни ылсыһар. Ити бириэмэҕэ аны ханҕас аттаҕын буулдьа тосту түспүтэ. Онон Вологодскай уобаласка госпитальга эмтэнэр. Ити сэриигэ Крымы 1942 сыллаахха былдьаабыт аатырбыт немецкэй фельдмаршал Манштейн армиятыгар биһиэннэрэ өйдөппөккө саба түһэн Ленинград куоракка кини армиятын саба түһүүтэ тохтотуллубут этэ.

1943 сыл тохсунньу ый 12 күнүгэр Ленинград куорат блокадатыгар 67 армия 63 гвардейскай дивизия 270 стрелковай полкатын састаабыгар сэриигэ киирсиһэр. 1943 сыл тохсунньу 18-19 түүнүгэр Волховскай фронт 11-с ударнай армия 63 дивизия 190 стрелковай полкатын кытта холбоспуттара. Онон Ленинград куорат блокадата үлтү охсуллан "Улахан сири" кытта тимир суолунан сылдьыһар буолта. Ити сэриигэ хорсун саллаакка наҕараадаҕа түһэрдибит диэбиттэр. Кинилэр роталарыттан 2 киһиэхэ эрэ. Ону баара кини 1943 сыллаахха олунньу ый 18 күнүгэр Мишкино диэн дэриэбинэ анныгар очоҕоһун икки сиринэн быстаран Вологда, Киров куораттарга госпитальга эмтэнэн баран атын сиргэ, атын чааска барарга күһэллэр. Онон билиҥҥэ дылы наҕараадатын ылбакка сылдьар.

1943 сыл балаҕан ыйын 1 күнүгэр Гроховскай лаҕырга 21 отдельнай истребительнай противотанковай артиллерийскай бригада 215 полкатыгар связиһынан ылаллар. 1943 сыллаахха алтынньы 1-гы күнүгэр 4-с Украинскай фроҥҥа 51 армия састаабыгар Украина соҕуруу өттүн уонна Запорожьеҕа баар немец плацдармын былдьыыллар. 1943 сыл ахсыннньы ый 20 күнүттэн Хара муора, ол эбэтэр Крымҥа киирбит Джанкой уонна Симферополь куораттары ылыыга кыттыһар. Ол иһин кинилэр полкаларыгар Кыһыл Знамялаах Симферопольскай диэн ааты биэрэллэр. Сапун Гораны, Сахарнай Головаҥы, Севастополь куораты штурмалааһыҥҥа кыттыыны ылар. 1944 сыл ыам ыйын 12 күнүгэр Крым бүтүннүүтэ босхоломмута. Онтон Джанкой куораты ылыыга "За боевые заслуги" диэн медалы ылар. Украинаҕа буоллаҕына саҥа формировкаҕа тахсыбыттара. Полкалара кыра аҥара эрэ ордубута.

1944 сыл балаҕан ыйыгар 3-с Белорусскай фроҥҥа Литваҕа сэриинэн киирэллэр. Юра диэн станцияттан сэриилэһэн баран уонна ол туһаайыытынан Илиҥҥи Пруссияҕа тиийэллэр уонна Арҕаа бараллар. 1944 сыл ахсыннньы ыйыгар эмиэ госпитальга түбэһэн эмтэнэр., онон ити чааһыттан араҕан хаалар. Ону хойукка диэри хомойор буолара. Фронтовой доҕоро Данилов А.Д. ол туһунан ахтан аһарбыттаах.

1945 сыл олунньуга 9-с запасной полкаҕа түбэспитэ. Кулун тутар 3 күнүгэр 2 Гвардейскай армияҕа 74 Севастопольскай Кыһыл Знамялаах полкаҕа связиһынан ылаллар. Ити полкаҕа Аҕа дойду сэриитин II степеннээх орденынан наҕараадаланар.

1945 сыллаахха ыам ыйын 9 күнүгэр Кенигсберг куорат таһыгар Кыайыы күнүн үөрүүтүн бырааһынньыктаһар. Үөрүү-көтүү үлүскэнин онно билэн хараҕыттан уу-хаар кэлбитин билбэккэ хаалбыта.

Оттон 1945 сыл балаҕан ыйын 3 күнүттэн Польша Народнай Республикатыгар 825 полк связиһынан сулууспалыыр. 1946 сыл ыам ыйын 24 күнүгэр эрэ дьэ демобилизацияланан төрөөбүт дойдутугар эргиллэн кэлэр. Дойду барахсан ахтылҕанын онно билээхтиир. Аҕа дойду сэриитин устатыгар 2-тэ ыараханнык, 2-тэ чэпчэкитик араанньы буолар.

Аҕа дойду сэриитин I-кы уонна II-с степеннээх орденнарынан, "За боевые заслуги", "За взятие Кенигсберга", "За оборону Ленинграда" диэн бойобуой медалларынан, элбэх юбилейнай медалларынан наҕараадаламмыта.

СЫРДЫЫ ТУРУОҔА

Ол ыар дьыллар кини сүрэҕэр оспот баанһы хаалларбыттара. Кини өйүттэн сүтүөхтээҕэр буолуох, субу баар курдук көстүтэлиилэр. Ол кини бойобуой үтүө доҕотторун сырдык мөссүөннэрэ. Ардыгар кини олох сибэккилэрин – оҕолору көрө-көрө ис-иһиттэн мичийэ үөрэр. Ити саҥа

далланалыы хаамар оҕолор улаатыахтарыгар диэри кинилэр дьоллорун, сарсыҥҥыларын иһин саа-саадах тутан, адьырҕа өстөөҕү утары кыргыспытын уонна онно кыайыыны ситиспитин санаан изнигийэн үөрэрэ буолуо...

Игнатий Васильевич Татаринов 1943 сыл бэс ыйын 15 күнүгэр, төрөөбүт колхоһугар тутууга үлэлии сырыттаҕына, Советскай Армия кэккэтигэр ыҥырбыттара. Кини биир дойдулаахтарын кытта Иннокентий Тюляховтыын уонна Терентий Ивановтуун стрелковай полка снайперскай взводугар үөрэммитэ. Үөрэҕин сэтинньи 7 күнүгэр ситиһиилээхтик бүтэрэн чаас командованиетыттан махтал суругу ылбыта. Дьэ, итинтэн ыла И.В.Татариновка саллаат олоҕо саҕаламмыта.

Арҕаа Ивановскай уобаласка младшай командирдары бэлэмниир полкаҕа сулууспалыы сылдьан көрдөһөн туран фроҥҥа барбыта. Маҥнайгы бойобуой сүрэхтэниитин 1944 сыл тохсунньуга Маҥнайгы Белорусскай фроҥҥа Могилев куорат оборонатыгар ылбыта. Ручной пулемет стрелога бэрт элбэҕи көрбүтэ: хара хоруо буолбут куораттары, дэриэбинэлэри, сэрии сиэртибэтэ буолбут дьон элбэх өлүгүн. Игнатий онно өйдөөбүтэ – кыыллыйбыт фашистар оҕо-дьахтар диэн араарбат хара быһыыларын, киһини аҥар кырыытыттан кыргар, нэһилиэнньэлээх пууннары күдэҥҥэ көтүтэр дьайдарын.

"... Сэриилэһэ сылдьан 1944 сыл кулун тутар 4 күнүгэр атаакаҕа инники киирэн иһэн илиибэр таптарбытым. Онно госпитальга биир ый сытан баран бэйэм чааспар төннөн кэлэн 1 Маайга Могилев куораты ылыыга кыттыыны ылбытым. Ити кэнниттэн Минскэй, Гроднай куораттары босхолооһуҥҥа кыттан баран, чаас командирын бирикээһинэн икки саллаат уонна биир взвод командира Т.Рулев буоламмыт разведкаҕа барбыппыт.

Биһиги иннибитигэр тэлиэгэлээх атынан күрээн иһэр 3 немец офицерын, ытыаласпыттарын үрдүнэн, тыыннаахтыы тутан аҕаллыбыт. Ити иһин "Хорсунун иһин" диэн медалынан наҕараадаламмыппыт. Онтон Белосток куоракка разведкаҕа сылдьан ыараханнык бааһыран хас да хайҕал суруктарбын, наҕараадам докумуоннарын сүтэрэн кэбиспитим", - диэн бэйэтин ахтыытыгар суруйбутун ааҕабыт.

И.В.Татаринов госпитальга өр сытан эмтэнэн үтүөрэн баран, фроҥҥа эмиэ барбыта. Саллаат И.В.Татаринов 1947 сыл кулун тутарыгар эрэ төрөөбүт-үөскээбит Үөһээ Бүлүүтүгэр эргиллибитэ. Кини кэлээт колхозка бастаан биригэдьииринэн, онтон завхоһунан үлэлээбитэ. Игнатий Татаринов Исидор Барахов аатынан совхоз Ороһутааҕы отделениетыгар биригэдьиир көмөлөһөччүтүнэн үлэлии сылдьан, 1968 сыл сайын оһолго түбэһэн хомолтолоохтук өлбүтэ. Биэс бойобуой медаль кавалера, сэрии уонна үлэ ветерана И.В.Татаринов охсуспут охсуһуута, үлэлээбит үтүө дьыалата кини аҕыс оҕотугар уонна сиэннэригэр эрэ буолбакка, аймах-билэ дьонугар кустук эгэлгэ өҥүнүү суһумнуу, арылыйа сырдыы туруоҕа.

КИНИЛЭРИНЭН КИЭН ТУТТАБЫТ

Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии кэмигэр аҕаларбытын, убайдарбытын солбуйан тыылга ийэлэр, оҕолор, кырдьаҕастар уонна инбэлиитэр хаалбыттара. Ньурба дьахталлара уонна кыргыттара Улуу Кыайыыга анаан тыылга элбэхтик көмөлөспүттэрэ. Ол курдук фроҥҥа ас-таҥас, үп хомуйан ыыппыттара. Бу көмэҕө үгүс активистар бааллара. Олор истэригэр холобур, трактористка Пелагея Яковлева (Сүлэ) ылыахтаах биир сезоннааҕы дохуот бурдугун, ССКП чилиэнэ Елена Васильевна Михайлова биир ынаҕын бүүс-бүтүннүү, Федора Федотовна Кузьмина сэрии түөрт сылыгар иккилии-үстүү ыйдааҕы хамнаһын таһыгар араас сурутууларга 2250 солкуобайынан кыттан көмөлөспүттэрэ. Оттон колхозтаах Варвара Алексеевна Турахова сэрии устатыгар үксүн ас-таҥас биэрбиттэриттэн биирдэстэрэ этэ.

Сэрии, уот-кураан, аччыктааһын сылларыгар ийэлэр, кыргыттар хара көлөһүннэринэн, эт санныларынан биһиги олохпутун сүгэн-көтөҕөн олорон ааспыттарын хайдах да умнуохха сатаммат. Холобур, "Социализм суола" колхоз чилиэнэ Никифорова Мария Прокопьевна фермаҕа табельщиктыыра, кыһын молотилкаҕа баайыы быһара, барабаанҥа баайыылаах бурдугу угара. Биир бастың тракторист, комбайнер Антонова Дария Петровна ударниктар кэккэлэригэр бастакынан киирсибитэ. "Бочуот Знака" орден кавалера Петрова Мария Гавриловна колхоз бастың ыанньыксытынан биллибитэ. Оттон Кузьмина Федора Федотовна, оччотооҕу типография наборщига, хаарбах тимири хомуйууга активнай кыттааччынан аатырбыта. Биһиги оройуоммут кыргыттарыттан бастакы тракторист Васильева Мария Петровна Ньурбаҕа бастакы кырыһы тиэрсибитэ. Кини сменатыгар 25-тии гектары хоруппута. Стахановскай хамсааһын кыттыылааҕа Иванова Тамара Антоновна (Ньурбачаан) аатырар ыанньыксыт, от охсооччу, кэбиһээччи этэ. Федорова Мария Еремеевна сиэрпэнэн иккилии анар буут бурдук сирин быһан баайара. Кини биир гектары, гектар сүүрбэ суотайы охсоро, 500 көлөһүн күнүн оҥорон улаханнык хайҕанара. Аны туран Мария Еремеевна атынан Алдан көмүсчүттэригэр бэдэрээт көтөхсөрө.

Уон оҕолоох Герой-ийэ Николаева Аграфена Семеновна (Күндээдэ) "Хомустаах" колхоз бастың үлэһитэ этэ. Үстүү-түөртүү атынан ыраахтан сиэмэ бурдугун хас саас аайы тиэйсэрэ. Чаппандаттан Татаринова Матрена Егоровна Жданов колхозка ыанньыксыттаан үүт ыамын үрдэтии холобурун көрдөрбүтэ.

Тыыл хара үлэтигэр күүстээх дьахталлар диэн номоххо киирэрдии ааттаммыттар бэрт үгүстэр. Кинилэр сэрии кэмигэр эр дьону суохтаппатахтара, Ийэ дойдуга элбэх кылааты киллэрсибиттэрэ. Ол курдук I Хаҥаластан Константинова Матрена Акимовна "Ударник" колхозка биригэдьиириэн, ыанньыксытынан үлэлээбитэ. Үлэ фронугар ыҥырыллан Якутскайга өрүс бириистэнигэр куруусчутунан үлэлээн

бастакы бириэмийэни ылан ударник буолбута. Дьиикимдэттэн Куйбышев аатынан колхоз хоһуун үлэһитэ, ыанньыксыт Михайлова Татьяна Тимофеевна 1944 сыллаахха Саха АССР Верховнай Советын Президиумун Бочуотунай грамотатынан наҕараадаламмыта.

Оройуон сорох дьахталлара биллиилээх салайааччы буола үммүттэрэ. Романова Мария Егоровна -- биэс оҕолоох тулаайах ийэ Совет исполкомун председателинэн талыллан үлэлээбитэ. Кини: "Оскуоланы, оҕо, эргиэн тэрилтэлэрин оттугунан, дьиэнэн-уотунан хааччыйыы, аһылык, сэриигэ өлбүт буойуттар кэргэттэрин көрүү-истии барыта олохтоох Советынан быһаарыллара", – диэн ахтар. Эбэтэр Үөдэйдээҕи сибээс отделениетын начальнигынан Григорьева Аграфена Герасимовна олус кыһамньылаахтык үлэлээбитэ. Оччотооҕу райсовет суол тутуутун отделыгар маастарынан Филиппова Елена Романовна ананан Бүлүү трассатын оҥорсубута. Үөһээ Бүлүүттэн Сунтаарга тиийэ массыына сылдьар буор суолун оҥорбуттара. Манна бэрт элбэх дьахтар хабыллан үлэлээбитэ. Ити туһунан Саалтааныттан үлэлээбит билигин 81 саастаах Павлова Екатерина Степановна маннык кэпсиир: "Маҥнай илиинэн солуурбут, тимир лаппаакынан ханаабаны хаһарбыт, ол буорун томтотон тэҥниирбит. Нэһилиэктэргэ былаан тиэрдиллэрэ, былаан туолуутун, нуорманы кытаанахтык ирдиллэрэ. Мэгэдьэктэн, Малдьаҕартан тиийэ киирэн үлэлиир этилэр." Оттон колхозка трактор кэлэ илигинэ Сүлэҕэ үгүс бааһыналары илиинэн солуурбут, кырсын табыыканан табыйарбыт", – диэн үлэ ветерана Елена Васильевна Николаева ахтан аһарар.

Васильева Акулина Афанасьевна суостаах сэриигэ таптыыр кэргэнин уонна үс оҕотун сүтэрбитэ. Ону хайдахтаах хорсун уонна эр санаалаах киһи тулуйуон сөбүй? Өкүлүүн дьон кэккэтигэр сылдьыам диэн бэкээринэҕэ рабочайынан киирэн күн аайы 3-түү тонна бурдугу саннынан таһара. Оройуоҥҥа бачыым быһыытынан дьахталлар тракторнай биригээдэлэрэ тэриллибитэ. Биригэдьииринэн Васильева Мария Петровна анаммыта.

Ити курдук тыылга оройуон үлэһит дьахталлара сыралаах үлэлэринэн көмөлөспүттэрэ. Тыылга үлэлээбит ийэлэр, оччотооҕу кыргыттар улуу Кыайыыны уһансыбыттарынан биһиги киэн туттуох, кинилэргэ сылаас, истиҥ махталбытын тиэрдиэх кэриҥнээхпит.

СЭМЭЙ САЛЛААТ

Таркаайы нэһилиэгэр Семенов Роман Софронович олорор. Кини идэтинэн учуутал. Уон кылааһы бүтэрэн баран, 1942 сылга диэри оскуолаҕа учууталлаабыта. Онтон армияҕа ыҥырыллыбыта. Кини сулууспатын Хотугу Кавказтан саҕалаабыта, Польшаны босхолоспута, 29-с тимир суол алдьаммытын абырахтыыр биригээдэҕэ сулууспалаабыта. Ол сылдьан Потсдамнаабы конференцияҕа И.В Сталин баран иһэр анал

поеһын көрбүтүн астынан туран билигин да кэпсиир. Кинилэр онно күүстээх харабылга туруоруллубуттар.

Берлиҥҥэ 1945 с. ыам ыйын 1 күннэригэр тиийбит уонна куораты босхолоспут. Ол кэнниттэн балтараа сыл салгыы сулууспалаабыт.

1946 с. ахсыннһы ыйга Берлин куораттан ССРС-ка Брест куоракка Роман Софронович иккиэ буолан поеһы арыаллаан истэхтэринэ бандеровецтар үөрдэрэ ытыалаабыттар. Ити Польшаҕа буолбут. Онно кини табаарыһа нуучча уола өлбүт, оттон кинини сыҥаахха түһэрбиттэр уонна уҥмутун кэннэ таһырдьа ылан бырахпыттар. Бандеровецтар вагону уоттаабыттар уонна баран хаалбыттар. Роман кэнники өйдөнөн кэлбитэ сиргэ сытар эбит. Онтон поляктар госпиталларыгар түөрт ый эмтэммит. Онон дойдутугар 1947 с. күһүнүгэр тиийэн кэлбит.

Таркаайы начальнай оскуолатыгар 1976 сылга диэри учууталлаабыта. Кини колхозка сайын аайы оттуурун сөбүлүүр. Роман Софронович нэһилиэккэ улахан авторитетынан туһанар, сытыары-сымнаҕас майгылаах киһи. Билигин хаһаайыстыбатыгар ордор үүтүн уонна этин государствоҕа туттарар, үс оҕо аҕата, уолаттара Руслан уонна Володя - отделение бастыҥ трактористара, кыыһа Настя – ыал ийэтэ. Ийэлэрэ Марфа Николаевна эмиэ пенсияҕа олорор. Роман Софронович хас да медаллардаах.

КЫАЙЫЫНЫ БЕРЛИҤҤЭ КӨРСҮБҮТЭ

Алта биргэ төрөөбүт бырааттыылар ийэлэрэ, аҕалара өлөн үрүөтараа барбыттара. Улахан убайдара Алексеев Илья Иванович Сүлэ нэһилиэгэр уонча сыл Совет председателинэн үлэлээбитэ. Егоров Павел Иванович Чульманҥа колхоз председателинэн үлэлии сылдьан сэриигэ барбыта. Оттон Филипп Иванович Якутскайга милицияҕа үлэлии сылдьан ыҥырыллыбыт. Бырааттара Максим эрдэ өлбүтэ.

Степан Иванович Егоров 1937-1938 сылларга колхозка завхоһунан, биригэдьиир солбуйааччытынан уонна маҕаһыын атыылааччытынан үлэлээбитэ. Ол кэннэ тракторист курсун бүтэрэн, саҥардыы опытыран үлэлээн-хамсаан истэҕинэ ханна баарый, хара дьайдаах сэриигэ барбыта.

Тиийээт байыаннай үөрэххэ үөрэнэн Даурияҕа сулуспалыыр. 1943 сыл ыам ыйыгар Чернай муораҕа Керчь куораты босхолоһо сылдьан илиитигэр баас ылан госпитальга эмтэнэр. 1944-1945 сылларга Румынияҕа, Белоруссияҕа, Арҕаа Украинаҕа сэриилэһэр. Оттон Польшаҕа алта ый тухары кыргыһыыга сылдьыһар. Одер өрүһү туораан Берлиҥҥэ диэри сылдьыбыта. Кыайыы күнүн Берлиҥҥэ көрсүбүтэ. Япония сэриитигэр кыттыбыта.

Төрөөбүт-үөскээбит Сүлэтигэр 1948 сылга кэлбитэ. Кэлээт биригэдьиринэн үлэлээбитинэн барар. Онтон икки сыл старшай

сылгыһытынан сылдьар. Пенсияҕа тахсыар диэри илии араас үлэтигэр үлэлиир. Кэргэнэ Д.Г.Сертюкова коммунистическай үлэ ударнига, үлэ ветерана. Билигин Дьиикимдээҕэ олороллор. Кинилэр алта оҕолоохтор. Үксүлэрэ ыал, үлэһит буоллулар.

Степан Иванович "Варшаваны босхолооһун иһин", "Германияны Кыайыы иһин", "Берлини ылыы иһин", "Японияны кыайыы иһин" уо.д.а. бэйобуой медаллардаах. Герой-куорат Керчи босхолооһун иһин үс махтал суругу ылбыт.

ЯПОНИЯНЫ КЫТТА СЭРИИГЭ

Аҕа дойду Улуу сэриитин кыттыылааҕа Павлов Николай Петровичтаах 1945 сыл атырдьах ыйын маҥнайгы күннэригэр Баян-Нур күөлтэн ыла сатыы походка туруммуттара. Маҥнай бары сэптэрин-сэбиргэллэрин сүкпүтүнэн хаампыттар. 82 мм миномету, бары үллэстэн барар сүктэххэ, киһи аайы 22-32 кг таһаҕас тиксэр. Ол таһыгар винтовка, противогаз, ботуруоннар, граната, хочулуок уо.д.а. баалар. Ити үлүгэр таһаҕастаах айаннаан маҥнайгы күннэригэр олох эстэллэр. Сиикэй эт бүһар уот куйаарыгар хаамартан, уоһуҥ быһыта баран хаанынан оҕуолуур. Көрөрүҥ тухары истиэп мэндээрэр. Үөһээттэн күн уота сырайар. Флягаҕа литр кэриҥэ уулааххын эрээри, көҥүлэ суох иһэриҥ сатаммат. Киэһэ хараҥарыыта үгүстэрэ үлтү сылайан, хааман иһэн охтон, утуйан хаалаллар.

Николай Петрович хаһыатчытын иһин бэйэтин ахтыытын төлөрү биэрэбин: "Киэһэ автомашиналар кэллилэр... Минометтарбытын онно тиэйдибит. Бэйэбит сатыы бардыбыт, арыый чэпчээтибит. Сыкньаммакка түүннэри айаннаатыбыт. Кыра тохтобулга походнай кухня аһылык аҕалан аһатар. Үгүспүт аһыыр да кыаҕа суох. Хааһылаах ньуоскаҥы айаҕар уган олорон утуйбуттар эмиэ бааллара.

– Турун! Стройдээҥ! – диэн хамаанда дуораһыйдаҕына, айаннаабытынан барабыт. Ханна эмэ ардах уута халыйбытын куруускаҕа баһан, бороһуок кутан баран, айаххын сайҕанаҕын. Оччоҕо утаппытыҥ кыратык ааспыкка дылы буолар. Үһүс суукка ҕа сарсыарда аҕыйах чаас утута түстүлэр. Онно эбии уулаах массыына ситтэ. Оо, ол курдук үтүө күн ама баар үһүө! Аҕыйах чаас утуйа түстүбүт. Өссө уу истибит. Онноҕор сууннубут! Эппит-хааммыт чэпчии түстэ. Көр-күлүү, хаадьылаһыы эмиэ саҕаланна. Ол иһэн ханнык эрэ биллэр-биллибэт, үһүн үрдүк соҕус дьирбиини аастыбыт.

– Бу Чингиз Хан үрдэлэ, - дэстилэр билээччилэр. Хаһан эрэ кытайдар сэриилээн киирэллэриттэн куттанан, Чингиз Хан үрдүк буор куттарбыта үһү. Ол куччаан-куччаан, сиртэн бэрт кыратык томтойор буолбут.

1945 сыл атырдьах ыйын 9 күнүгэр сарсыарда 3 чааска хамаанда сатараата:

– Бары тахсыҥ! Стройдааҥ!

Сиргэ хастан сыппыт окуопаларбытыттан ойон тахсабыт. Күн саҥа кылайан тахсан эрэрэ. Манна 3 хонуктаах түүн кэлбиппит. Кэлээт, отделениелар расчет аайы тус-туһунан биирдии землянканы хастыбыппыт. Массыыналарбытын эмиэ сир хаһан саһыартаабыппыт. Ханна да кыра маһа суох, киһи көрөрүн тухары киэҥ истиэп нэлэһийэр. Арай ыраах очуостар сыгынньах төбөлөрө боруоран көстөллөр. Халлаан сырдыыта түүн кэлбит 61-с танковай дивизия бүтүннүүтэ сир анныгар киирбитэ. Техника баар сибикитэ биллибэт курдук маскировкаламмыттар. Күнүс ким да таһырдьа быкпат. Түүнүгэр күнүскү уугун, аһылыккын барытын бэлэмнэнэҕин.

Бэҕэһээ киэһэ хараҥаҕа, батальон дьонун мунньан, полк командира подполковник А.В.Акилов кэпсээбитини өйдүүбүн:

"Билигин биһиги иннибитигэр Илин сэрии кэрдүгэнин суох оҥорор бочуоттаах сорук турар. Порт-Артуру, Курильскай арыылары, Соҕуруу Сахалины, Китай норуотун японскай империалистартан босхолуохтаахпыт. Биһиги онно эрэ японскай империалистары кытта сэриилэһэр буолбуппутун дьиҥнээхтик истибиппит. Ол иннигэр сэрэйэр этибит эрээри, биир да командир аһаҕастык эппэт этэ.

Сотору массыыналарга олорон киэҥ баҕайы истиэп ортотугар мустабыт. Уйаара-кэйээрэ биллибэт киэҥ истиэп тухары тыһыынчанан күн уотугар килэриччи буспут, тимир килиэ таҥаһы таҥныбыт курдук саллааттар турдубут. Массыыналарга туруоруллубут уонунан громкоговорителлэр тыл этээччилэр тимир-тамыр курдук саҥаларын бүтүн истиэп устун дуораһыталлар.

– Американы, Англияны кытары оҥостубут союзниктыы эбээһинэһин толорон, сэрии буолар кутталлаах көрдүгэнин японскай империалистары утары, Советскай Союз бэҕэһээ, атырдьах ыйын 8 күнүгэр, сэрииии биллэрдэ, – диэн эттилэр миитиҥҥэ. Онтон Советскай правительство Япония правительстватыгар сайабылыанньатын, Верховнай Главнокомандующай И.В.Сталин бирикээһин аахтылар.

Бирикээс ааҕыллан бүтээтин кытта, "Ура!" хаһыы бүтүн истиэп устунан дуораһыйда. "Даешь Порт-Артур!", "Смерть японским самураям!", "За Родину!" уо.д.а суруктаах танкалар, бэйэтэ хаамар орудиелар, автомассыыналар илин диэки киирэн, халҕаһалыы анньан бара турдулар.

Америка Холбоһуктаах Штаттара океаҥҥа Японияны кытта 1940-с сыллартан сэриилэспитэ. Ол эрэн уһулуччулаах кыайыыны ситиспэтэҕин биһиги билэр этибит. Кэнники, өссө манныгы билбиппит. Өскөтүн Советскай Союз сэриигэ кыттыбатаҕына, Америка уонна Англия 7 мөлүйүөн киһилээх армиянан сэриилээтэхтэринэ 18 ый иһинэн Японияны кыайарга суоттаммыттара. Ол иһин Советскай Союзтан көмө көрдөспүттэрэ.

Биһиги таспытынан, ханан эрэ Монголия Народнай Республикатын армията эмиэ кимэн киирбитин туһунан тохтобуллар кэмнэригэр политическай информацияҕа кэпсээбиттэрэ.

Ити былыта суох ыраас сарсыарда атырдьах ыйын 9 күнүгэр Америка Президенэ Г.Трумэн бирикээһинэн Японияҕа Нагасаки куоракка ынырык күүстээх атомнай бомбаны бырахпыттарын туһунан кэнники истибиппит. Ити трагедия 3 хонук иннигэр Хиросима куоракка эмиэ атомнай бомбаны бырахпыттар этэ. Ити икки бомба мөлүйүөн ахара киһини өлөрбүтэ-өһөрбүтэ. Сорохтор үйэ-саас тухары соххор-доҕолоҥ буолбуттара.

Японня оччотооҕу премьер-министрэ Судзуки атырдьах ыйын 9 күнүгэр сэриини салайар үрдүкү Совет мунньаҕар эппит эбит: "Советскай Союз сэриинэн киириитэ Япония салгыы сэриилэһэр кыаҕын бүтэһиктээхтик ууратта".

Ити курдук Япония империалистарын утары кырыктаах кыргыһыы саҕаламмыта. Забайкальскай фронт Советскай Союз Маршала Р.М.Малиновскай командатынан Монголия Народнай Республикатын территориятыттан кимэн киирбитэ. Хаһан даҕаны, ханнык даҕаны техника сылдьыбатах сирдэрин туораталаан Улахан Хинган хайатын туораһын саҕаламмыта. Тыһыынчанан техника биир модун халҕаһанан, бары утарылаһааччыларын нимси солоон айаннаабыта. Хаһан эмит мунаардахтарына, хайаны танкалар бэйэ-бэйэлэрин сосуһан, кыараҕас холлороон курдук суолунан дабайаллара. Онтон массыыналары, орудиелары таһаартыыллара.

Итинник кэмҥэ хайа анныгар сүүһүнэн техника чуоҕуһара. Оччоҕо үөһэттэн биһиги самолеттарбыт маныыллара. Онон өстөөх самолеттара чугаһаабат этилэр. Биир эмит чугаһаатаҕына, биһиэннэрэ мохсоҕоллуу түһэллэрэ. Ол эрэн суол кытыытынааҕы хайалар, хатыҥ ойуурдар быыстарыттан японецтар саһа сытан ытыалыыллара. Колонна ону ол диэбэккэ иннин диэки дьулуруйан иһэрэ. Өскөтүн биир эмэ массыына тохтоотоҕуна, кэнникилэри эмиэ тохтотоҕун. Ол сатаммат. Маҥнайгы буулдьа иһиириититтэн, саа тыаһыттан "аһаран" биэрэ сатыыгын. Онтон кэнникинэн ээл-дээл буолан хаалаҕын.

Үксүгэр массыынаҕа иһэн утуйаҕын. Сороҕор аһылык кэмигэр бэрт кыратык нуктуу түһэҕин. Айаннаабыппыт хас да хоммутун кэннэ, үксүгэр аллараа түһэн иһэр курдук буоллубут. Ол иһэн иһиттэхпитинэ, иннибитигэр артиллериялар ытан тиҥиргэтэллэр. Сыыр үрдүттэн кыра бөһүөлэк көһүннэ. Тимир суол станцията быһыылаах: поезтар, вагоннар чоҕуоруспуттар. Сорохторо умайа тураллар. Олор быыстарынан дьонноро сүүрэкэлииллэр, саалар тыаһыыллар. Биһиги полкабыт артдивизиона ытыалыы турар. Кинилэр аҕыйахтар. Инники сиппит танкалар, пехота аана турбуттар. Биһиги минометнай ротабыт командира старшай лейтенант Лекомцев хамаандалаан киирэн барда:

– Уоту аһар позицияларгытын булуҥ!

Утуу-субуу миэстэлэрбитин булаттаатыбыт. Мин эбээһинэһим – минометы минанан хааччыйыы. Массыынаттан миналаах дьаһыгы таспытынан бардыбыт. Командир хамаандатын быһыытынан наводчик сыалын булларар.

– Бэлэм!

– Уоту ас! – диэн хамаанда сатарыйда.

Ыраах соҕус турар кукуруза буолагын быыһыттан саалар, пулеметтар тыастара, буулдьа иһириитэ, артиллерия уонна миномет ньиргиэрэ буола түстэ. Ол икки ардыгар:

– Банзэй! – диэн үөгүлүү-үөгүлүү, хагдарыйбыт от өҥүн курдук таҥастаах дьон кукурузаттан тахсан кэллилэр. Биһигини кытта пехота суоҕун биллилэр быһыылаах. Сорохтор табыллан оҕуттулар, сорохтор хаптайдылар. Өр-өтөр буолбатылар, эмиэ атаакаҕа киирдилэр. Биһиги, дьиҥэ дьэ ыксаатыбыт. Бокуойа суох ыта сатыыбыт эрээри, олус аҕыйахта ытарга дылыбыт.

Ол бириэмэҕэ кэннибититтэн массыыналар тигинэһэн кэллилэр. Пехотнай батальон кэлбит. Пулеметтарын, автоматтарын туппутунан массыынаттан түһээт, ыппытынан бараллар. "Ураа!" хаһыы өрө ньиргийэ түстэ. Японецтар кукурузаҕа куоттулар.

Сэрии хонуута диэн итинник буоллаҕа. Сүүһүнэн киһи өлүгэ тэлгэнэ сытара. Санитардар бааһырбыттары хомуйаллара.

Биһиги массыыналарбытыгар олорон, салгыы айанныы турдубут. Уҥуоргу сыырга баар доттан японецтар пулеметунан ытыалыыллара көстөр. Ол биһиэхэ тиийэн кэлбэт. Биһиги айанныы турдубут. Хантан эрэ биһиги артиллериябыт ол доту ытыалыыр.

Биир сэлиэнньэҕэ кэлбиппит уонунан китаецтар биир киһини ортолоругар уктан иһэллэр. Үгүстэр тоһоҕонон сэбилэммиттэр. Тутуллубут киһи япон офицера эбит. Биһиги командирбыт билиэннэйи штабка ыытта. Ол курдук японскай халабырдьыттары Китай нэһилиэнньэтэ бүтүннүүтэ абааһы көрөрүн илэ харахпытынан көрөн итэҕэйбиппит. Японнар бэйэлэрэ сабардаабыт сирдэригэр китаецтары сүөһүтээҕэр куһаҕаннык тутан олорбуттарын туһунан элбэх чахчылары көрбүппүт.

Ол дойду түүнэ ынырык харанга. Куруутун кэриэтэ сиик тээх, ардахтаах. Мас курдук хара буорга кукуруза аттаах киһи көстүбэтин курдук өнөрдүк үүнэр. Онно саһа сылдьан, японецтар түүн биһиги чаастарбытыгар саба түһэллэр. Буолак кытыытыгар биһиги танкаларбыт хонон сыталлара. Сарсыарда истибиппит, күн сана кылайан тахсыыта танкист, танкатын үрдүгэр олорон саатын ыраастаабыт. Кукуруза иһиттэн япон самурайа быһаҕынан быраҕан танкиһы тута өлөрбүт. Онтон танка үрдүгэр ойон тахсыбыт. Хаппаҕын аһа сатаабыт. Ол кэнниттэн көрөр чуолҕанынан кынчаалынан булкуйбут. Иһигэр олорор танкист алдьархай буолтун онно өйдөөбүт. Пулеметун эргитэн, самурайы өлөрбүт.

Ол күн кукуруза буолагын барытын тараанныырга дьаһайдылар. Саллааттар икки ардыбыт уонча метрэ. Японецтар арыт кукуруза быыһыттан ытыалаан субуруттулар. Үгүстэр ытыаласпакка эрэ куоталлар.

Венемяо – Маньчжурия биир улахан куората. Үксэ кыһыл кирпииччэлэринэн оҥоһуллубут дьиэлэрдээх. Үгүстэрэ алдьаммыттар. Биир куорат таһыгар бөдөҥ мастардаах сиргэ тохтоотубут.

Балаҕан ыйын 2 күнүгэр киэһэ японскай империалистар капитуляцияламмыттарын туһунан иһитиннэриини полк командирын политическай чааска солбуйааччыта оҥордо. Англия, Америка былааннаммыттарын курдук, сэрии 18 ый устата барбатаҕа. Баара-суоҕа 23 хонук иһинэн түмүктэммитэ.

Стройдаан тураччылар бука барылара туох сэптээхтэринэн барыларынан салюттаан ньиргиттилэр. Халлаанҥа тыһыынчанан араас өҥнөөх ракеталар ытыс таһынар ыас харанаҕа сандаара сыыйыллаллар. Саллааттар бары куустуһаллар, эҕэрдэлэһэллэр. Ырыа өрө ньиргийэр. Түүн ортото быдан ааһыар дылы үөрүү-көтүү буолла.

Ити курдук Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэриини биһиги ыраах Маньчжурия сиригэр түмүктээбиппит. Аны хаһан даҕаны сэрии буолбатыгар, хаан тохтубатыгар эрэнэрбит. Советскай Союз араас омуктарын представителлэрэ, биир ньыгыл түмсүүлээх буолан, немецкэй фашистары, японскай империалистары кыайбыттара. Аатырбыт Квантунскай армия хампаратыллыбыта. Аҥардас советскай-японскай сэриигэ 80 тыһыынча японскай саллааттар уонна офицердар өлбүттэрэ, бааһырбыттара.

Ити кэмҥэ хас да саха уолаттара муста түстүбүт. Олор истэригэр Иванов Василий Иванович, Григорьев Михаил Афанасьевич, Григорьев Николай Андреевич, Федоров Николай Титович уо.д.а. бааллар.

– Сэрии бүттэ. Дойдубутугар тыыннаах тиийэр дьон буоллубут.

– Ама мантан ордук дьол туох баар буолуой?!

– Дойдубутугар тиийдэхпитинэ тугу үлэлиибит? – дэһэбит.

– Мин аан бастаан үөрэнэбин, онтон кэргэннэнэр туһунан толкуйданыам.

Ол эрэн үгүспүт төлкөтө атын буолан тахсыбыта. Кыайыы кэнниттэн өссө 4-5 сыл сулууспалыырга, эдэр ыччаттары бэйэбитин солбуйарга бэлэмниигэ тиийбиппит. Ити сулууспабыт кэмигэр эйэлээх олоҕу тутууга бэлэмнэммиппит. Иллэҥ кэммитигэр билиибитин ханатарбыт. Ол кэлээт үөрэҕи бүтэрэрбитигэр көмөлөспүтэ. Онтон дьиэ-уот тэринэн, үлэ фронуҕар турбуппут.

Биһиги урукку буойуннар, сэрии кыһалҕатын, эрэйин эппитинэн-хааммытынан билбиттэр, оҕолорбут оҕолоро хаһан даҕаны сэрии алдьархайын билбэтиннэр", - диэн Николай Петрович ханнык баҕарар көрсүһүүлэргэ итинник тылларынан түмүктээччи. Билигин да Павлов Н.П. – уруккута буойун, билиҥҥитэ эйэлээх олох байыаһа – ыччаты иитиигэ бэйэтин кылаатын уурсуһа, өйдөтө-сырдата сылдьар.

РЕЙХСТАГ ЭРКИНИГЭР СУРУЙБУТА

Феодосий Ньурба улууһун Малдьаҕар нэһилиэгэр төрөөбүтэ.Оҕо эрдэҕиттэн сытыы-хотуу, булугас өйдөөх этэ. 1939 сыллаахха армияҕа сулууспалыы барбыта. Ол иннинэ кини рабфакка үөрэнэр этэ. Онон Москва куораттан армияҕа тиийэн, связист идэтигэр үөрэммитэ. Кинини кытта чуваш уола Федул Коннов биир ротаҕа түбэспитэ. Бу доҕорун кытта Феодосий Берлиҥҥэ тиийэ сэриилэспитэ. Наҕыл бэйэлээх, өйдөөх харахтаах Федул дьиэтигэр-уотугар эмиэ телеграфист этэ. Онон уолаттар биир идэни билэллэринэн, бэйэ-бэйэлэрин кытта тапсан доҕордоспуттарынан, бэс ыйын 22 күнүнээҕи ыарахан событиеларга туоһу буолбуттарынан, эт-хаан уруулуу курдук этилэр.

Маҥнай кинилэр илин сулууспалаабыттара. Уолаттар Ийэ дойдуларын көмүскэлигэр ини-бии курдук сарын-сарыннарыттан өйөнсөн туруммуттара. Кинилэр авиацияҕа сыһыаннаах связистар этилэр. Онон төһө да летчик буолан самолетунан кеппөтөхтөрүн иһин, бу икки доҕордуулар тустарынан кэлин авиация маршала буолбут генерал Красовскай: "Биһиги Армиябыт Знамятын суон сураҕырдыбыт ааккытын, Эһиги кырата суох үтүөҕүтүн умнуохха сатаммат", - диэн суруйан турар. Ити сурук билигин доҕордууларга иккиэннэригэр баар. Сэрии ыар сылларын санатар эрэ буолбакка, бойобуой доҕордоһуу албан ааттаах суолун туһунан кэпсиир кэриэс мал курдук харалла сылдьаллар.

Кыайыы чугаһыгар, ыам ыйын сэҥатыгар икки доҕордуулар Берлин аттынааҕы аэродромҥа бааллара. Аҕыйах чаанһы көҥүллэтэн рейхстагы көрөн кэлбиттэрэ. Онно тиийэн кинилэр "Были и мы – из Якутии Донской, из Чувашии Коннов Ф.Ф., 8/5" диэн суруйбуттара. Ол аата ыам ыйын 8 күнүгэр сылдьыбыттар. Арахсыспат доҕордуулар Феодосий Семенович уонна Федул Фомич Праганы босхолоспуттара. Венаҕа тиийбиттэрэ. Коннов сэрии кэнниттэн төрөөбүт Чувашиятыгар Улахан Сундырга сибээс отделениетын начальнигынан. Оттон Донской хаһыакка үлэлээн барбыттара. Биир биримэҕэ "Эдэр коммунист" хаһыат редакторынан үлэлээн сылдьыбыта.

Феодосий Семенович Донской – экономическай наука кандидата, өр Москваҕа олорбута. Кини алта оҕолоохо, бары бэйэлэрэ үлэһит буоллулар. Федул Фомич Коннов үс уолламмыта. Онтулара билигин эмиэ бэйэлэрэ туспа ыал аҕалара. Бойобуой доҕордуулар билигин да сибээстэрин быспаттар, хардары-таары сылдьыһа тураллар.

Феодосий Семенович билигин Якутскайга олорор. СОРС НА СО ССНК экономикаҕа институтугар ведущай научнай сотрудниги-нан үлэлиир. Дьэ ити курдук, урукку сэриһит, билиҥҥи научнай үлэһит Феодосий Донской туһунан ойо тутан кэпсээтэххэ.

ИһИНЭЭҕИТЭ

ЛАТВИЯ ДЕЛЕГАЦИЯТА -- ҮӨһЭЭ БҮЛҮҮГЭ. 3
ЭРГЛИГЭ ОЛОРОР ДОҕОТТОРБУТУГАР. 5
БУОЙУН-ПОЭТ АЛЕКСЕЙ СОФРОНОВ. 9
САЛЛААТ МҮЧЧҮРГЭННЭЭХ ТҮГЭННЭРЭ. 16
САХАЛАРТАН ПАРТИЗАН. 20
СЭРИИТТЭН ОРДЕННААХ КЭЛБИТЭ. 21
УОТТААХ СЭРИИГЭ СЫЛДЬЫСПЫТА. 23
СЫРДЫЫ ТУРУОҕА. 25
КИНИЛЭРИНЭН КИЭН ТУТТАБЫТ. 27
СЭМЭЙ САЛЛААТ. 28
КЫАЙЫЫНЫ БЕРЛИҢҢЭ КӨРСҮБҮТЭ. 29
ЯПОНИЯНЫ КЫТТА СЭРИИГЭ. 30
РЕЙХСТАГ ЭРКИНИГЭР СУРУЙБУТА. 35

Иванов Иван Еремеевич —Иван Оросунский

ОНИ КОВАЛИ ПОБЕДУ

(Статьи, воспоминания)

Редактор *П.Н.Федоров*
Худож. и тєхн. редактор Е.*Н.Петухова*

Подписано в печать 07.03.95.
Формат 60х84 1/16. Усл.печ.л. 2,25. Тираж 1000.
Цена свободная.

Набрано в компьютерном Центре ЧИФ "Ситим"

Частная издательская фирма "Ситим"
677024, г.Якутск, ул.Кочнева, 16

МГП "Полиграфист"
677007, г.Якутск, ул.Петровского, 2